



Sociaal en Cultureel Planbureau

In samenwerking met de Protestantse Theologische Universiteit

Tussen duurzaam denken en duurzaam doen

Houding, gedrag en veranderbereidheid van religieuze en niet-religieuze Nederlanders als het gaat om klimaat



Tussen duurzaam denken en duurzaam doen

Houding, gedrag en veranderbereidheid van religieuze en niet-religieuze Nederlanders als het gaat om klimaat

Maroesjka Versantvoort (SCP/PThU)

Mirella Klomp (PThU)

Millie Elsen (Centerdata)

Thijs Tromp (PThU)

Natalia Kieruj (Centerdata)

Yvonne de Kluizenaar (SCP)

Jurjen Iedema (SCP)

Lieke Heil (Centerdata)

Isabel van den Heuvel (Centerdata)



Sociaal en Cultureel Planbureau



Protestantse Theologische **Universiteit**

Sociaal en Cultureel Planbureau en Protestantse Theologische Universiteit

Den Haag en Amsterdam, april 2024

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is een interdepartementaal, wetenschappelijk instituut, dat – gevraagd en ongevraagd – sociaal-wetenschappelijk onderzoek verricht. Het SCP rapporteert aan de regering, de Eerste en Tweede Kamer, de ministeries en maatschappelijke en overheidsorganisaties. Het SCP valt formeel onder de verantwoordelijkheid van de minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. Het SCP is opgericht bij Koninklijk Besluit op 30 maart 1973. Het Koninklijk Besluit is per 1 april 2012 vervangen door de ‘Regeling van de minister-president, Minister van Algemene Zaken, houdende de vaststelling van de Aanwijzingen voor de Planbureaus’.

De Protestantse Theologische Universiteit is een levensbeschouwelijke universiteit waarin fascinatie voor wat mensen geloven en wat geloof met mensen doet de boventoon voert. De PThU is een jonge instelling die voortbouwt op de lange geschiedenis van haar hervormde, lutherse en gereformeerde voorgangers. Sinds 2007 biedt zij (post)academisch onderwijs voor theologische professionals, maatschappelijke en kerkelijke organisaties en andere geïnteresseerden, leidt zij studenten op tot theoloog in de rol van geestelijk verzorger of predikant voor de Protestantse Kerk in Nederland en doet ze onderzoek naar ontwikkelingen op het snijvlak van geloof, kerk en samenleving.

© Sociaal en Cultureel Planbureau en Protestantse Theologische Universiteit, Den Haag en Amsterdam 2024
Eindredactie en productiebegeleiding: Future Communication, Utrecht
Opmaak binnenwerk: Xerox, Den Haag
Omslagontwerp: Xerox, Den Haag
Foto omslag: ANP | David Rozing

Copyright

U mag citeren uit dit rapport, mits u de bron vermeldt.

U mag het op een server plaatsen mits:

- 1 het digitale bestand (rapport) intact blijft;
- 2 u de bron vermeldt;
- 3 u de meest actuele versie van het bestand beschikbaar stelt, bijvoorbeeld na verwerking van een erratum.

Data

SCP-databestanden, gebruikt in onze rapporten, zijn in principe beschikbaar voor gebruik door derden via DANS: www.dans.knaw.nl. De dataverzameling is mogelijk gemaakt door het SCP en de PThU. De PThU kreeg daarvoor een subsidie van de Maatschappij van Welstand.

Contact

Sociaal en Cultureel Planbureau
Postbus 16164
2500 BD Den Haag
www.scp.nl
info@scp.nl

Protestantse Theologische Universiteit
De Boelelaan 1105
1081 HV Amsterdam
www.pthu.nl
communicatie@pthu.nl

Inhoud

Voorwoord	5
Belangrijkste inzichten en handelingsperspectieven	6
1 Inleiding	16
1.1 Achtergrond en doel	16
1.2 De rol van religie	16
1.3 Onderzoeksvragen	17
1.4 Data	17
1.5 Leeswijzer	18
2 Theoretisch model	19
2.1 De houding van burgers over duurzaamheid en klimaatverandering	19
2.2 De rol van religie	23
3 Burgerperspectief op klimaatverandering en -beleid: van 2019 naar 2023	27
3.1 Opvattingen over klimaatverandering	27
3.2 Duurzaam gedrag en steun voor verandering	33
3.3 Conclusie	37
4 Veranderbereidheid van leefstijl	39
4.1 Bezuiniging	39
4.2 Veranderbereidheid	41
4.3 Conclusie	49
5 Geloofsovertuigingen gerelateerd aan mens, God en natuur	50
5.1 Verschillen in geloofsopvattingen	50
5.2 Geloofsopvattingen binnen verschillende religies en denominaties	52
5.3 Clusters op basis van geloofsopvattingen	56
5.4 Aandacht voor klimaat binnen de geloofsgemeenschap	60
5.5 Conclusie	63
6 Houding, gedrag en de rol van religie	64
6.1 Betekenis van religie: van conceptueel model naar empirie	64
6.2 Samenhang tussen de constructen	66
6.3 Klimaatgerelateerde houding en gedrag: samenhang met religie	67
6.4 Klimaatgerelateerde houding en gedrag: samenhang met waardenpatronen	73
6.5 Klimaatgerelateerde houding en gedrag: samenhang met sociaal-economische en demografische kenmerken	76
6.6 Belang van religie voor leefstijl en matigheid: zelfrapportage	80
6.7 Veranderbereidheid en de betekenis van religie	81
6.8 Conclusie	85
Literatuur	87

Voorwoord

Het aanpakken van milieuproblemen, waaronder klimaatverandering, vormt anno 2024 een van de grootste opgaven van onze samenleving. Milieuproblemen worden grotendeels veroorzaakt door menselijk gedrag en daarom kan niemand gemist worden bij het realiseren van deze opgave. Overheden, bedrijven en burgers hebben elkaar hierbij nodig. Als het gaat om effectief klimaatbeleid is inzicht in de houding, drijfveren en leefstijl van burgers essentieel. Ook is het daarvoor belangrijk inzichten te hebben in wat maakt dat mensen al dan niet bereid zijn hun gedrag of leefstijl aan te passen ten behoeve van het klimaat. Maakt het daarbij uit hoe de natuur ervoor staat in de toekomst? Of zijn mensen daarvoor redelijk immuun? Is het de prijs van producten en diensten die richting geeft – bijvoorbeeld via belastingen of subsidies? Of zijn mensen als sociale wezens vooral gevoelig voor sociale normen en bepaalt dat wat zij doen en laten? En maakt het uit of er op hen een moreel appel gedaan wordt om bepaald gedrag te vertonen, en zo ja, wie dat doet?

Dit onderzoek probeert helderheid te geven over deze vragen. Het gaat ook in op veranderingen in houding in de tijd en percepties van rechtvaardigheid in klimaatbeleid. Bijzondere aandacht gaat uit naar de betekenis van religie bij de afwegingen die mensen maken, hun persoonlijke drijfveren (al dan niet volgend uit religie) en sociale normen. Kortom, het onderzoek richt zich op het verkrijgen van inzichten die kunnen helpen bij het stimuleren van burgers om bij te dragen aan het tegengaan van klimaatverandering.

Dit project is een gezamenlijk initiatief van het Sociaal en Cultureel Planbureau en de Protestantse Theologische Universiteit. Onze dank gaat uit naar de onderzoekers van de samenwerkende instellingen en de onderzoekers van Centerdata voor hun werk aan de analyses en rapportage en de prettige samenwerking.

Prof. dr. Karen van Oudenhoven (algemeen directeur Sociaal en Cultureel Planbureau)
Dr. Kees Boele (voorzitter College van Bestuur Protestantse Theologische Universiteit)

Belangrijkste inzichten en handelingsperspectieven

Waarom dit onderzoek?

Klimaatbeleid: het belang van burgerbetrokkenheid

Het aanpakken van milieuproblemen vormt een van de grootste uitdagingen van deze tijd. Volgens de Verenigde Naties is er sprake van drie planetaire crises: klimaatverandering, verlies van biodiversiteit en vervuiling, waaronder lucht-, water- en bodemverontreiniging (Abumoghli 2023). Ons onderzoek richt zich vooral op klimaatverandering – het meest urgente milieuprobleem volgens het Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC 2022). Dit panel stelt dat alleen wanneer alles op alles gezet wordt een stijging van de temperatuur van de aarde tot 2 graden beperkt kan worden. Daarmee worden de doelen van Parijs niet meer gehaald, maar blijven de gevolgen nog enigszins hanteerbaar. De landen van de Europese Unie hebben in 2016 het Klimaatakkoord van Parijs ondertekend. Doel is de opwarming van de aarde te beperken tot ruim onder de 2 graden Celsius waar het IPCC van spreekt. Om dit te behalen hebben de EU-lidstaten met elkaar afgesproken dat er in 2030 minimaal 55% minder broeikasgasen worden uitgestoten. Voor 2050 streeft de Europese Unie naar volledige klimaatneutraliteit. Dat betekent dat er dan netto geen uitstoot meer is van broeikasgassen. De vertaling van deze ambities is voor Nederland vastgelegd in de nationale Klimaatwet, het Klimaatplan en de Klimaatnota (Rijksoverheid 2024).

Het is duidelijk dat de weg naar klimaatneutraliteit nog lang is (PBL 2023). Ook is helder dat het realiseren van die ambities alleen lukt met de inzet en medewerking van burgers. Milieuproblemen worden in belangrijke mate veroorzaakt door het gedrag van mensen (Steg en Vlek 2009). Naast de noodzakelijke inspanningen van bedrijven bij de aanpak van klimaatverandering doet ook het handelen van burgers ertoe. Of het nu gaat om voedselconsumptie, de aanschaf van spullen, auto- of energiegebruik: de leefwijze van burgers heeft een klimaatafdruk. Los van alle technische innovaties om die klimaatafdruk te verminderen, vraagt het realiseren van klimaatneutraliteit bezinning op (en aanpassing van) gedrag en leefstijl. Effectief klimaatbeleid vraagt draagvlak en verankering in het leven van mensen. Voor de ontwikkeling daarvan is het daarom van belang een goed beeld te hebben van de houding van burgers ten opzichte van klimaatproblematiek, hun gedrag en de bereidheid hun handelen en leefstijl aan te passen. Dit kan relevante inzichten opleveren in manieren om hen te stimuleren een bijdrage te leveren aan het tegengaan van (verdere) klimaatverandering die door mensen wordt veroorzaakt. In dit onderzoek staan de houding van burgers ten opzichte van het klimaat en het klimaatbeleid, hun drijfveren, hun leefstijl én hun veranderbereidheid centraal. Dan gaat het om vragen als: in hoeverre gaan intenties en gedrag samen? Zijn burgers bereid offers te brengen voor het klimaat? Wat vinden burgers rechtvaardig klimaatbeleid? Welke rol spelen religie, persoonlijke drijfveren, politieke oriëntatie, inkomen, leeftijd en andere persoonskenmerken?

De antwoorden op deze vragen helpen het burgerperspectief in klimaatbeleid verder te verankeren. Het kabinet heeft hoge verwachtingen van burgers, maar gaf aan dat er in beleid nog onvoldoende rekening gehouden wordt met de uiteenlopende drijfveren, motivaties en het verschil in handelingsmogelijkheden van verschillende groepen (TK 2021/2022, 2022/2023). Deze studie beoogt bij te dragen aan het vergroten van dit inzicht.

Wat is nieuw in dit onderzoek?

In 2019 deed het Sociaal en Cultureel Planbureau al onderzoek naar de houding van burgers ten opzichte van klimaat en klimaatbeleid (zie De Kluizenaar en Flore 2021). Dit onderzoek is een update daarvan (hoofdstuk 3). Daarnaast voegt het twee nieuwe perspectieven toe. Allereerst het perspectief van *leefstijlveranderbereidheid* (zie hoofdstuk 4). In welke mate en onder welke omstandigheden zijn burgers bereid voor het klimaat hun energiegebruik, consumptiepatroon, voedingsgewoonten, autogebruik, vlieggewoonten en directe (groene) woonomgeving aan te passen? Tot welke offers zijn burgers bereid? Als tweede is het perspectief van religie toegevoegd (hoofdstuk 5 en 6). In welke mate zijn de geloofsovertuigingen van religieuze mensen bepalend

voor hun opvattingen, gedrag en veranderbereidheid ten aanzien van de klimaatopgave? Hiermee is voor het eerst aandacht voor de invloed van religie en levensbeschouwelijke overtuigingen op de houding en veranderbereidheid van Nederlanders ten opzichte van klimaat en duurzaamheid.

In Nederland beschouwt 36% van de burgers zichzelf medio 2023 als religieus, van een beetje tot zeer religieus. 26% ziet zichzelf als christen, 4% als moslim, 6% als religieus zonder verbinding met een bepaalde religie en 1% rekt zichzelf tot een andere religie (jodendom, hindoeïsme, boeddhisme).¹ Dit maakt het relevant om in het onderzoek naar hoe burgers tegen de duurzaamheidsopgave aankijken in te zoomen op de opvattingen en houdingen van gelovige mensen en die te vergelijken met wie zichzelf als niet-gelovig beschouwen. Doet religie er in Nederland toe bij dit vraagstuk en zo ja, hoe? Hoe komen de opvattingen van mensen van verschillende levensbeschouwelijke achtergronden overeen en hoe verschillen ze van elkaar? Inzichten in de rol van religie kunnen bijdragen aan het beter begrijpen van bepaalde houdingen en gedragingen. Ook kunnen ze geloofsgemeenschappen handvatten bieden wanneer zij het gesprek willen voeren over hoe geloof en klimaatproblematieken samenhangen. In het algemeen kunnen ze meer grip bieden voor handelingsperspectieven en ook zicht geven op hoe geloofsgemeenschappen al dan niet partner kunnen zijn in het tegengaan van klimaatverandering.

Deze inzichten sluiten aan bij de focus op brede welvaart die voor de overheid in toenemende mate van belang is voor het maken van beleidsafwegingen. De lens van brede welvaart zorgt ervoor dat we op een meeromvattende manier kijken naar het welzijn van mensen. Ook helpt het om bewustzijn te creëren over welke keuzes belangrijk zijn en wat eventueel opgeofferd moet of kan worden. Toepassing daarvan op klimaatbeleid vraagt rekenschap van waar mensen om ideologische en/of religieuze redenen waarde aan hechten. Vanuit een breed welvaartspectief zijn de aandacht voor ecologische en economische overwegingen en de aandacht voor persoonlijke drijfveren en overtuigingen daarom van belang bij het maken van afwegingen ten aanzien van klimaatbeleid.

Samenwerkingsverband

Dit onderzoek is het resultaat van een samenwerkingsverband tussen het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP), de Protestantse Theologische Universiteit (PTHU) en Centerdata.² Voor dit onderzoek zijn verschillende methodieken gebruikt. Literatuuronderzoek is ingezet om een theoretisch kader te construeren om gedrag en leefstijlveranderbereidheid ten behoeve van klimaat te begrijpen in relatie tot sociale en persoonlijke normen, overtuigingen en waarden – al dan niet religieus geïnspireerd. Er is longitudinaal surveyonderzoek ingezet om (veranderingen in) de houding van mensen in Nederland ten opzichte van klimaat en klimaatbeleid in beeld te brengen. Met experimenteel vignettenonderzoek is zicht verkregen op de veranderbereidheid van mensen wat betreft hun leefstijl en de invloed van beleid en de sociale omgeving daarbij. Via verschillende statistische technieken (o.a. *multilevel* regressies, latenteklassenanalyses) is geprobeerd zicht te krijgen op de relatie tussen (geloofs)overtuigingen enerzijds en houding, gedrag en veranderbereidheid ten aanzien van klimaat anderzijds. Het onderzoek liep van het voorjaar 2023 tot en met het voorjaar 2024. De data zijn verzameld in juli en augustus via het LISS panel.

Wat zien we in houding en gedrag ten opzichte van klimaat?

Nederlanders zijn overtuigd van klimaatverandering en zijn bezorgd daarover

De overgrote meerderheid (95%) van de Nederlanders denkt dat het klimaat de afgelopen honderd jaar is veranderd en een kleinere meerderheid (65%) gelooft ook dat deze verandering eerder toe te schrijven is aan menselijk handelen dan aan een natuurlijke verandering. Bij driekwart van de Nederlanders leidt dit tot bezorgdheid, niet per se over de gevolgen voor hun eigen leven maar vooral ook over de gevolgen voor toekomstige generaties, voor de natuur en het milieu, en voor het leven van alle mensen wereldwijd.

¹ De optelling komt uit op 37%. Dat is vanwege afronding. Zie tabel A.2.3 in de bijlagen bij dit rapport voor de steekproefbeschrijving.

² Dit onderzoek is uitgevoerd onder verantwoordelijkheid van het Sociaal en Cultureel Planbureau en de Protestantse Theologische Universiteit, in nauwe samenwerking met Centerdata gedurende het hele onderzoek.

Klimaatprobleem wordt als urgenter gezien, duurzaam gedrag als normaler

In vergelijking met 2019 is het gevoel van urgentie toegenomen. Meer mensen hebben het gevoel dat de mensheid in actie moet komen om klimaatverandering tegen te gaan (74% in 2023 vs. 65% in 2019), en bijna driekwart van de bevolking vindt dat er anders geleefd moet worden. Mogelijk speelt hierbij een rol dat veel mensen het gevoel hebben dat de invloed van klimaatverandering inmiddels merkbaar is in het weer. De toename van het gevoel van urgentie gaat samen met verschuivingen in de sociale norm ten aanzien van duurzaam gedrag: meer burgers hebben het gevoel dat mensen in hun omgeving zich duurzaam proberen te gedragen. Tegelijkertijd is het aandeel mensen dat vindt dat een kleine groep Nederlanders maatregelen tegen klimaatverandering opdringt aan de rest licht toegenomen (van 42% naar 45%).

Grote verschillen tussen groepen, kloof tussen klimaatopvattingen en duurzaam gedrag

Niet iedereen staat er hetzelfde in. Ouderen, vrouwen, hbo- en wo-geschoolden en mensen die in stedelijker gebied wonen, tonen zich op verschillende manieren meer betrokken bij het klimaat. Zij erkennen bijvoorbeeld vaker (de urgentie van) het klimaatprobleem, hebben meer het gevoel dat hun sociale omgeving zich duurzamer probeert te gedragen en/of hebben meer het gevoel dat ze kunnen en moeten bijdragen aan de oplossing van het klimaatprobleem.

Dit gevoel van urgentie en verantwoordelijkheid leidt echter niet over de hele linie tot meer duurzaam gedrag. Bij ouderen, vrouwen en mensen die in stedelijke gebieden wonen is dat wel het geval: bij hen liggen duurzaam gedrag en opvattingen over het klimaat vaak dicht bij elkaar. Bij mensen met een hbo- of wo-opleiding zien we echter een ander beeld. Zij huldigen vergelijkbare opvattingen over het klimaat als de eerdergenoemde groepen, maar dit vertaalt zich niet of maar nauwelijks in meer duurzaam gedrag. Opvallend is dat het omgekeerde geldt voor mensen met een relatief laag inkomen of mensen die los daarvan moeilijker kunnen rondkomen: mensen met een smalle beurs gedragen zich aanzienlijk duurzamer dan de gemiddelde Nederlander, hoewel ze juist *minder* duurzame opvattingen hebben. Dit laat zich deels verklaren doordat de duurzame opties die centraal stonden in dit onderzoek ook in meerderheid de minst prijzige opties waren. Naarmate het besteedbaar inkomen lager is zullen mensen ook eerder geneigd zijn te kiezen voor minder dure opties. Het meest opvallend blijft daarom de uitkomst dat mensen met een hoger inkomen, die dus juist meer te kiezen hebben, eerder kiezen voor de duurdere maar minder duurzame gedragingen, terwijl hun intenties juist meer gaan richting het duurzame gedrag. De grote verschillen tussen groepen zorgen ervoor dat we, wanneer we naar de maatschappij als geheel kijken, slechts een zwakke samenhang zien tussen klimaatopvattingen en duurzaam gedrag. Zeggen is nog geen doen!

Verklaringen voor discrepantie bij theoretisch opgeleiden: levensstandaard, status en compensatie

Er zijn tal van theoretische verklaringen ontwikkeld om de kloof te verklaren tussen het hebben van kennis over klimaatverandering en het vertonen van klimaatvriendelijk gedrag, maar een eenduidige verklaring ontbreekt nog (Kollmuss en Agyeman 2022). Een van de verklaringen voor de opvallende discrepantie tussen de intenties en het gedrag bij mensen met een relatief hoog inkomen en/of een theoretische opleiding (hbo/wo) is dat deze groep ook een gemiddeld hogere levensstandaard heeft die resulteert in een hogere consumptie en de daarmee verbonden grotere ecologische voetafdruk. Ook kan deze in verband gebracht worden met een (bovengemiddeld) streven naar individueel succes en statusverwerving – mede via consumptiepatronen (Belk 1988). Dit streven kan tot bepaalde, minder duurzame, consumptiepatronen leiden. Een derde verklaring voor de discrepantie tussen klimaatgerelateerde opvattingen en duurzaam gedrag binnen deze groep is dat hbo- en wo-opgeleiden vaker specialistisch werk doen waarvoor ze bijvoorbeeld vaker op grotere afstand van hun woonplaats werken en meer zakelijke reizen (moeten) maken naar het buitenland. Een vierde verklaring is dat deze groep van theoretisch opgeleide mensen zich inspant voor gedragsaanpassingen waarvan de impact minder groot is dan de aanpassingen waar dit onderzoek zich op richt. Denk aan het kopen van biologisch vlees in plaats van het verminderen van of stoppen met vleesconsumptie, of het kopen van duurzamer geproduceerde nieuwe kleding in plaats van minder (nieuwe) kleding. Een laatste mogelijke verklaring van de kloof tussen de intenties van theoretisch opgeleiden en hun geringere bereid grotere leefstijlaanpassingen te doen kan ook een ervaren gebrek aan kennis zijn: de klimaatproblematiek is complex en wat een duurzame keuze lijkt is dat niet altijd. Voorbij het laaghangende fruit als het gaat om duurzame keuzes en bescherming van het milieu in bredere zin, is het soms moeilijk te overzien welke gedragsaanpassingen het meest impactvol zijn: waar doe je goed aan?

Verklaringen voor discrepantie bij jongeren: levensfase, gevoeligheid voor sociale druk

Jongeren zijn, net als ouderen, bezorgd over de gevolgen van klimaatverandering en zien de noodzaak van menselijke actie om klimaatverandering tegen te gaan. Vergeleken met ouderen voelen zij zich evenwel minder persoonlijk verantwoordelijk voor het helpen tegengaan van klimaatverandering; mogelijk houden zij oudere generaties of bedrijven verantwoordelijk voor de milieuproblemen en daarom ook voor het tegengaan ervan. In lijn met hun lagere waargenomen zelfeffectiviteit gedragen jongeren zich gemiddeld (op alle levensdomeinen) minder duurzaam. Zij zijn ook iets minder dan ouderen bereid hun gedrag in de toekomst aan te gaan passen. Wanneer we inzoomen op specifieke leefterreinen, zien we dat het verschil in duurzaam gedrag tussen ouderen en jongeren gedreven wordt door het feit dat jongeren vaker vliegvluchten maken, minder op energieverbruik letten en vaker nieuwe kleding kopen. Als het gaat om reizen met de auto en vlees eten, gedragen ze zich even duurzaam. De verschillen in duurzaam gedrag tussen jongeren en ouderen zouden ook verklaard kunnen worden door andere overwegingen dan die rond duurzaamheid. Zo kan het feit dat ouderen relatief weinig met het vliegtuig reizen mogelijk ook verklaard worden doordat bij sommige ouderen de gezondheid het niet meer toelaat om verre reizen te maken. Of het kan gaan om een levensfase-effect: jongeren staan aan het begin van hun volwassen leven en kunnen daardoor meer gericht zijn op doelen en behoeften met een andere termijn, zoals onderwijs, werk en sociale activiteiten (Steentjes et al. 2018). Ook zijn jongeren gemiddeld genomen gevoeliger voor sociale invloeden en groepsdruk. Als duurzaam gedrag niet de norm is binnen hun sociale groepen of *peer*-cultuur, kan dit hen afremmen zich klimaatvriendelijk te gedragen (Devine-Wright 2013).

Een intention-behaviour gap; meer bezorgd dan verantwoordelijk

Het klimaatprobleem lijkt voor veel burgers de afgelopen jaren minder abstract te zijn geworden. Zo hebben veel mensen het gevoel dat het weer in Nederland merkbaar veranderd is. Hoewel ook de zorgen over het klimaat toegenomen zijn gaat dat niet hand in hand met gevoelens van eigen verantwoordelijkheid voor het tegengaan van klimaatverandering. Ten minste 78% van de mensen maakt zich zorgen, terwijl 53% een duidelijke eigen verantwoordelijkheid voelt voor de oplossing. Dit aandeel neemt af (een daling van 3% ten opzichte van 2019). Ook vertalen overtuigingen dat (door de mens veroorzaakte) klimaatverandering bestaat zich niet altijd in gevoelens van bezorgdheid en urgentie. En de overtuiging dat mensen iets kunnen doen tegen klimaatverandering vertaalt zich niet per se in meer duurzaam gedrag. Er is sprake van een *intention-behaviour gap*, in de context van duurzaamheid ook wel de *green gap* genoemd. Klimaatverandering is een probleem van iedereen en daarmee ontstaat ook een gedeelde verantwoordelijkheid. Dit lijkt te leiden tot een *bystander effect*: we zien iets ergs gebeuren, maar kijken allemaal naar elkaar in de verwachting dat de ander iets doet (Darley en Latané 1968). Of, in termen van klimaatverandering: we weten dat de aarde opwarmt en merken zelf dat het weer extremer wordt, maar wachten af in de hoop dat anderen het probleem oplossen. Ook is dit te duiden als een vorm van *freeriding*-gedrag³ of het klassieke *prisoner's dilemma*:⁴ omdat de verwachte baten niet direct persoonlijk neerslaan en onduidelijk is wat andere belanghebbenden doen, is het lastiger wel zelf investeringen te doen of offers te brengen.

Weinig leefstijlveranderbereidheid

In bijna de helft van de onderzochte situaties in dit onderzoek – waarin ruimte is voor verduurzaming – blijken mensen niet veranderbereid. Over het algemeen lijken Nederlanders bij verandering van leefstijl niet sterk gevoelig voor wat er gebeurt in de natuur, de sociale omgeving of het beleid. In de gevallen waarin mensen dat wel zijn, zijn zij het meest bereid om minder vlees te gaan eten en het minst bereid om minder auto te gaan rijden. De bereidheid om minder met het vliegtuig te reizen, minder energie te

³ Een *freerider* is iemand die niet betaalt voor een collectief goed, maar wel van de opbrengsten geniet. In essentie komt het erop neer dat individuen bij collectieve acties, waarbij alle betrokkenen profiteren van het resultaat, de neiging kunnen hebben om niet bij te dragen en toch te profiteren van de voordelen. Dit fenomeen staat bekend als *freeriding*. Een klassiek voorbeeld hiervan is de financiering van een dijk: als één persoon ervoor kiest om niet bij te dragen aan de bouw ervan, wordt de dijk nog steeds gebouwd vanwege het collectieve belang.

⁴ Het *prisoner's dilemma* stamt uit de speltheorie en gaat over het onvermogen van rationele actoren die niet met elkaar communiceren over onderlinge samenwerking, omdat ze niet weten welk voordeel de ander heeft om al of niet te gaan samenwerken. Dit niet-weten maakt het uiterst lastig om de samenwerking onderling te bespreken. De kans dat ze allebei slechter af zijn als ze samenwerking niet bespreken is minstens zo groot als dat zij dit wel zouden bespreken, zeker op korte termijn.

gaan verbruiken, minder nieuwe kleding te gaan kopen en de tuin te vergroenen valt daartussenin. De groepen die op dit moment minder duurzaam gedrag vertonen, zijn ook minder bereid om hun gedrag te veranderen in de toekomst. Daar valt dus de winst niet te halen.

Mocht het mogelijk zijn om natuurrampen te voorkomen wanneer iedereen financieel bijdraagt, dan is een kwart van de Nederlanders niet bereid daarvoor geld in te leggen. Iets meer dan de helft zou 1% tot 10% van het netto inkomen willen afstaan, 14% tussen de 11% en 50%, en 6% meer dan de helft. Vooral als het gaat om het bijdragen van een fors deel van het inkomen (> 10%), zien we weinig verschillen tussen inkomens en opleidingsrichtingen. De solidariteit met het buitenland is minder groot. Voor het voorkomen van natuurrampen in het buitenland is een derde van de Nederlanders niet bereid financieel bij te dragen.

Duurzaam gedrag worden sterk gestuurd door financiële overwegingen

De uitkomsten betekenen evenwel niet dat burgers in het geheel niet bereid zijn om hun gedrag te veranderen. Mensen lijken het meest bereid tot verandering wanneer de relatieve kosten van niet-duurzaam gedrag hoger worden dan die van duurzaam gedrag. In dit onderzoek vonden we zelfs dat informatie over dergelijke prijsstijgingen een sterkere invloed had op duurzaam gedrag dan toekomstscenario's over natuurrampen. Dat suggereert dat mensen besparen belangrijker vinden dan het voorkomen van natuurrampen. Omdat de voorgelegde toekomstscenario's zeer algemeen waren moeten we deze interpretatie voorzichtig hanteren. Het is waarschijnlijk dat mensen anders zouden reageren wanneer ze daadwerkelijk in hun eigen leven met (dreigende) natuurrampen geconfronteerd worden. Toch laat de uitkomst wel zien dat financiële overwegingen een sterkere determinant zijn voor gedrag dan duurzaamheidsoverwegingen of sociale normen.

Hoe staan burgers tegenover klimaatbeleid?

Huidige beleidsmaatregelen ten aanzien van het klimaatvraagstuk

De beleidsmaatregelen van de overheid zijn gericht op het realiseren van een duurzame en klimaatneutrale samenleving. Ze staan in het teken van de internationale afspraken (zoals de VN-Klimaatakkoorden en de Europese Green Deal) om de opwarming van de aarde te beperken en bedreiging van de biodiversiteit te keren. De nationale klimaatdoelen zijn vastgelegd in de Klimaatwet en het Klimaatakkoord: 95% reductie van broeikasgasuitstoot in 2050 ten opzichte van 1990. De beleidsmaatregelen betreffen concreet de verduurzaming van de gebouwde omgeving waaronder het aardgasvrij maken van woningen, het stimuleren van emissieloze mobiliteit en meer gebruikmaken van openbaar vervoer, lokaal opwekken van duurzame energie met behulp van regionale coöperatieve energieopwekking en het opleiden van voldoende vakmensen om de transitie technisch mogelijk te maken. Nadrukkelijk wordt ingezet op het vergroten van de burgerbetrokkenheid bij klimaatmaatregelen en -beleid, in nauwe samenwerking met overheden, maatschappelijke organisaties en bedrijven (TK 2022/2023). Financiële prikkels zoals subsidies, belastingvoordelen en beprijzen, zijn hiervoor tot nu toe de belangrijkste instrumenten. Om meer rekening te kunnen houden met uiteenlopende drijfveren, motivaties en het verschil in handelingsmogelijkheden van verschillende groepen wil het kabinet een burgerforum voor klimaat instellen (TK 2021/2022).

Huidig klimaatbeleid voelt als bedreiging voor levensstandaard en wordt niet beschouwd als rechtvaardig

Over het algemeen zijn Nederlanders niet bijzonder positief over het klimaatbeleid. Een behoorlijk deel van de Nederlanders (59%) is bang dat klimaatmaatregelen ervoor zullen zorgen dat ze anders moeten gaan leven en/of hun rekeningen niet meer kunnen betalen (68%). Een meerderheid van de Nederlanders (61%) is ook van mening dat de kosten voor het huidige klimaatbeleid niet eerlijk verdeeld worden tussen arme en rijke Nederlanders en zo'n 70% vindt datzelfde als het gaat om burgers en bedrijven. Rechtvaardigheid is een belangrijk thema als het gaat om klimaatbeleid. Als de verdeling van klimaatkosten niet als rechtvaardig wordt ervaren, dan komt het draagvlak voor het klimaatbeleid onder druk en daarmee de effectiviteit (WRR 2023). 'De vervuiler betaalt' zou het leidende principe moeten zijn bij rechtvaardig klimaatbeleid. Een grote meerderheid (82%) vindt dat mensen en bedrijven die voor de meeste vervuiling zorgen het meest moeten bijdragen aan het tegengaan van klimaatverandering. Daarna volgt het draagkrachtprincipe: de mensen met de hoogste inkomens zouden het meest bij moeten dragen (volgens 65%). Dit laatste staat in schril contrast tot de huidige situatie: mensen met hoge inkomens en mensen die zich al het minst duurzaam lijken te gedragen, tonen zich het minst bereid tot verandering van leefstijl. Een minderheid is van mening

dat mensen met ongeveer hetzelfde inkomen hetzelfde zouden moeten bijdragen – ongeacht hun gedrag. Ook dit laat zien dat rechtvaardig klimaatbeleid volgens burgers vooral leunt op gedrag en het principe van de vervuiler betaalt.

Bij een groeiende groep Nederlanders heerst onvrede over het klimaatthema

Bij een substantiële groep Nederlanders heerst een gevoel van onvrede dat verder gaat dan twijfel over het klimaatbeleid. Zo maakt drie op de tien Nederlanders zich bijvoorbeeld boos over de aandacht voor het klimaat. Deze Nederlanders hebben het gevoel dat er urgentere problemen zijn om aan te pakken. Deze onvrede neemt licht toe: ten opzichte van 2019 hebben niet alleen meer mensen het gevoel dat een kleine groep Nederlanders klimaatmaatregelen opdringt aan de rest, maar hebben ook meer mensen het gevoel dat zij nergens meer van mogen genieten.

Speelt religie een rol bij houding en gedrag ten opzichte van klimaat?

De religieuze groep maakt weinig verschil in opvattingen en duurzaam gedrag

Er blijken weinig verschillen te zijn tussen religieuze en niet-religieuze groepen in hoe mensen tegen klimaatverandering aankijken. Rooms-katholieken, leden van de Protestantse Kerk in Nederland en moslims verschillen onderling niet in hun opvattingen en ook niet van mensen die niet-religieus zijn. Zij zijn ongeveer even sterk overtuigd van het bestaan van klimaatverandering door menselijk handelen, hun bezorgdheid hierover en de mate waarin zij zich persoonlijk verantwoordelijk voelen om bij te dragen aan het tegengaan van klimaatverandering. Wat betreft duurzaam gedrag zien we wel enige verschillen. Orthodox- en bevindelijk gereformeerden en religieuze mensen die geen geïnstitutionaliseerde religie aanhangen lijken zich over het algemeen iets duurzamer te gedragen dan de gemiddelde Nederlander. Rooms-katholieken en moslims blijken zich juist iets meer zorgen te maken over mogelijke negatieve gevolgen van klimaatmaatregelen voor hun eigen leven dan protestanten (en daarbinnen met name de orthodox-gereformeerden) en dan mensen zonder religieuze overtuiging.

Geloofsovertuigingen doen er meer toe dan specifieke religie of denominatie

Opvattingen en gedrag van Nederlanders ten aanzien van klimaat en milieu lijken niet sterk bepaald te worden door de religie die zij al dan niet aanhangen, of door de religieuze groep waartoe zij behoren. Toch spelen specifieke geloofsovertuigingen wel degelijk een rol. Mensen met een sterkere (vs. zwakkere) overtuiging van de mens als rentmeester van de aarde zijn meer overtuigd van het bestaan van klimaatverandering, bezorgder over de gevolgen ervan, en zien dit als een meer urgent probleem. Zij zijn er sterker van overtuigd dat de mens klimaatverandering kan tegengaan en voelen zich daar ook in hogere mate persoonlijk verantwoordelijk voor. Ze zijn meer geneigd zich duurzamer te gedragen en klimaatbeleid te steunen. Voor mensen met een sterkere opvatting van de mens als heerser over de natuur geldt precies het omgekeerde: zij vertonen minder betrokkenheid bij het klimaat, minder de neiging tot duurzaam gedrag en minder steun voor klimaatbeleid. Deze opvattingen van rentmeesterschap en heerschappij gaan beide uit van een bijzondere positie van de mens ten opzichte van de natuur. Beide opvattingen kunnen worden onderscheiden van de geloofsopvatting dat de mens intrinsiek onderdeel is van de natuur, en dus niet een bijzondere positie heeft ten opzichte van de natuur. Deze (geloofs) opvatting blijkt positief gerelateerd aan de mate waarin men klimaatverandering erkent en als een (urgent) probleem ziet en zich verantwoordelijk voelt om bij te dragen aan het tegengaan ervan.

Deze drie bevindingen zijn in lijn met onze verwachtingen op basis van de theoretische literatuur. Dat geldt niet voor onze verwachting dat de overtuiging dat klimaatverandering past bij wat in de heilige boeken staat over de eindtijd zou samengaan met een lagere betrokkenheid bij klimaatproblemen, met minder duurzaam gedrag en met minder steun voor klimaatbeleid. In tegenstelling tot deze hypothese vinden we juist dat religieuze mensen die een verband leggen tussen klimaatverandering en de eindtijd zich juist meer zorgen maken over klimaatverandering en ook vaker denken dat zij zelf kunnen bijdragen aan het tegengaan ervan. Dit zien we in het onderzoek met name bij moslims.

Geloofsovertuigingen over mens en natuur variëren net zoveel binnen als tussen religieuze groepen

Geloofsovertuigingen van 'heersen over de natuur' en die van 'rentmeesterschap' zijn niet eenvoudig te koppelen aan religieuze groepen of denominaties: ze variëren tussen religieuze groepen, maar net zoveel binnen die groepen. Wel zien we dat moslims op bepaalde groepen protestantse christenen⁵ lijken in hun geloofsopvattingen over 'rentmeesterschap' en 'heersen over de natuur'. Zij delen beide geloofsopvattingen relatief sterk – sterker dan de andere groepen. Beide groepen leggen ook bovengemiddeld vaak een verband tussen klimaatverandering en het aanstaande einde der tijden, al doen moslims dat nog vaker dan protestantse christenen. Rooms-katholieke christenen hebben deze opvattingen juist minder sterk. De overtuiging dat de mens intrinsiek onderdeel is van de natuur leeft het sterkst bij mensen die zichzelf zien als religieus maar niet behorend tot een religieuze groep.

De overtuigingen over mens, natuur en God hangen op verschillende manieren samen met klimaatopvattingen en duurzaam gedrag. 'Rentmeesterschap' laat daarmee een overwegend positieve correlatie zien, 'heersen over' een overwegend negatieve correlatie. Een hoge score op 'rentmeesterschap' gaat in het algemeen samen met meer probleembesef, meer gevoel voor urgentie en meer duurzaam gedrag. Voor een hoge score op 'heersen over' geldt het omgekeerde. Tegelijkertijd blijkt – en dat is opmerkelijk – dat beide geloofsovertuigingen vaak hand in hand gaan, zowel binnen religieuze groepen als bij mensen zelf. Wie sterk de overtuiging aanhangen van de mens als rentmeester, hebben over het algemeen ook relatief sterk de overtuiging van de mens als heerser over de natuur. Ze staan dus niet perse tegenover elkaar, maar kunnen het beste worden gezien als een continuüm, met het accent 'zorgen voor' aan de ene kant en 'heersen over' aan de andere kant. Hun klimaatopvattingen en gedrag zijn afhankelijk van welk van deze twee geloofsovertuigingen sterker is. Dit draagt bij aan de verklaring waarom we weinig verschillen zien tussen mensen van verschillende religies in opvattingen over klimaatverandering en in de mate van duurzaam gedrag. Zo worden bijvoorbeeld binnen de christelijke religie beide overtuigingen in relatief beperkte (rooms-katholieken), enige (PKN'ers en moslims) of sterke mate gedeeld (orthodox- en bevindelijk gereformeerden en evangelische gemeenschappen).

Religie hangt samen met veranderbereidheid leefstijl

Hoewel er weinig verschillen zijn tussen religieuze en niet-religieuze groepen in hoe mensen tegen klimaatverandering aankijken, zien we wel een verschil in de bereidheid van mensen om hun leefstijl aan te passen ten gunste van het klimaat. Die is groter bij religieuze dan bij niet-religieuze mensen, onder invloed van beprijzing, dreiging van natuurrampen, sociale normen en/of een oproep van de overheid, wetenschap of maatschappelijke organisaties. Ook spelen geloofsopvattingen een rol. Mensen die de mens vooral als onderdeel van de natuur zien of die de mens sterker als rentmeester van de natuur zien, zijn meer bereid om zich in de toekomst duurzamer te gaan gedragen. Mensen die de mens sterker als heerser over de natuur zien, zijn daartoe juist minder bereid.

Wat biedt handelingsperspectief?

Aan eerste noodzakelijke voorwaarde lijkt (inmiddels) voldaan: probleembesef is breed

Er dient eerst sprake te zijn van probleembesef voordat mensen hun eigen verantwoordelijkheid overwegen en voordat ze overwegen of zij kunnen en/of willen bijdragen aan het verminderen van klimaatproblemen. Dit is niet alleen een uitgangspunt van de *value belief norm*-theorie en het *norm activation*-model (zie hoofdstuk 2), maar komt ook uit eerder empirisch onderzoek naar voren (Steg en De Groot 2010). Het huidige onderzoek laat zien dat het probleembesef groot is in de Nederlandse samenleving: een overgrote meerderheid is overtuigd van het bestaan van klimaatverandering, is er bezorgd over en ervaart het tegengaan van (verdere) klimaatverandering als urgent. Dat lijkt dus in dat opzicht geen knelpunt te zijn voor individuele gedragsverandering of steun voor het klimaatbeleid. Daarom is het niet aan te bevelen beleidsinterventies (vooral) te richten op het benadrukken van (de urgentie van) het klimaatprobleem. Dit kan zelfs averechts werken: een aanzienlijke groep Nederlanders vindt nu al dat er te veel aandacht uitgaat naar dit thema.

⁵ Het gaat hier met name om de orthodox- en bevindelijk gereformeerden en evangelische gemeenschappen.

Kennis over het bystander effect helpt

De omzetting van intenties naar daadwerkelijk duurzaam gedrag blijkt lastig, hoewel het probleembesef breed is en veel mensen de intentie hebben om zich duurzaam te gedragen. Om het patroon van 'afwachten of anderen (ook) tot duurzamer gedrag overgaan' te kunnen doorbreken, helpt kennis over het *bystander effect*. Dit is het psychologisch fenomeen waarbij mensen minder snel helpen als ze weten dat er andere mensen in de buurt zijn. Men verwacht dat een andere persoon wel zal helpen en dat anderen beter in staat zijn om te helpen. De meest gebruikelijke verklaring hiervoor is een laag gevoel van verantwoordelijkheid omdat het verantwoordelijkheidsgevoel door de groep wordt gedragen. Hoe groter de groep, hoe anoniemer mensen zich voelen. Immers, wanneer we de reactie van mensen op het klimaatprobleem interpreteren als een *bystander effect*, kunnen we uit bestaande kennis over dit effect ideeën putten voor beleidsinterventies. Zo is het bijvoorbeeld relevant te weten dat mensen meer geneigd zijn te helpen een probleem op te lossen als de overige *bystanders* bekenden zijn of mensen zijn die tot dezelfde sociale groep behoren (Levine en Crowther 2008). Ook is het relevant te weten dat het *bystander effect* deels kan worden tegengegaan wanneer gezorgd wordt dat mensen zich meer zelfbewust gaan voelen en het gevoel hebben dat helpend gedrag een positieve invloed heeft op hun reputatie (Van Bommel et al. 2012).

Beprijzing beïnvloedt duurzaam gedrag en veranderbereidheid sterk

Geld doet ertoe. Zowel het duurder maken van klimaatonvriendelijk gedrag als het goedkoper maken van klimaatvriendelijk gedrag heeft invloed op de keuzes die mensen maken voor wat betreft hun leefstijl, zo laat dit onderzoek zien. Het effect is zelfs zo sterk dat de betekenis van eventuele klimaatrampen en de betekenis van de sociale omgeving op de keuzes die mensen maken ten aanzien van hun leefstijl veranderen door het al dan niet extra bekijzen van een bepaalde leefstijl. Dit geldt zowel voor energiegebruik, mobiliteit als voeding en kleding. Al is de dreiging van een klimaatramp nog zo sterk, het goedkoper maken van een bepaalde leefstijl verleidt meer dan de dreiging afremt (en omgekeerd geldt ook). Dit maakt beprijzing een effectief instrument om niet-duurzaam gedrag af te remmen en duurzaam gedrag te stimuleren. Echter, de uitwerking daarvan kan tegelijkertijd schuren met principes van rechtvaardigheid. Ook kan beprijzing bij niet-duurzaam gedrag het gevoel van onvrede over het 'opdringen' van klimaatmaatregelen door een kleine groep Nederlanders aan de rest doen toenemen. Bij vermoedens dat klimaatbeleid om die reden negatief ontvangen zal worden, komt het er in de communicatie op aan (ook) begrip te tonen voor de standpunten van deze groep mensen.

Legitimiteit en rechtvaardigheid als voorwaarde voor effectief klimaatbeleid

Wanneer klimaatbeleid als legitiem wordt beschouwd zijn mensen eerder geneigd zich aan de voorschriften en doelstellingen van dat beleid te houden wat de effectiviteit ervan kan vergroten (Tyler 2006). De perceptie van rechtvaardigheid en eerlijkheid speelt daarbij een belangrijke rol (Bernauer en McGrath 2016). Als mensen het gevoel hebben dat de lasten van klimaatbeleid eerlijk zijn verdeeld en er rekening wordt gehouden met hun belangen en behoeften zijn ze eerder geneigd het beleid te steunen en na te leven. Rechtvaardig klimaatbeleid steunt volgens burgers in Nederland vooral op het principe dat de mensen (en bedrijven) die het meest vervuilend zijn de zwaarste lasten dragen van klimaatbeleid. Ook het principe dat hogere inkomens meer bijdragen wordt breed gedeeld. Rechtvaardig klimaatbeleid zou zich moeten verhouden tot deze realiteit. Dat vergroot het draagvlak van klimaatmaatregelen, en naar verwachting ook de werking ervan.

Bewustwording en reflectie: denken is niet hetzelfde als doen

Een opvallende uitkomst van dit onderzoek is dat mensen met een hbo- of wo-opleiding en mensen met een relatief hoog inkomen vooral veel uiting geven aan probleembesef, bezorgdheid om het klimaat en steun uitspreken voor klimaatbeleid, maar dat dit niet per se samengaat met duurzaam gedrag of veranderbereidheid ten aanzien van leefstijl. Bij mensen die meer praktisch geschoold zijn of een lager inkomen hebben is dit precies omgekeerd: zij vertonen meer duurzaam gedrag hoewel ze sceptischer zijn over de toestand van de natuur en het klimaatbeleid. Hierbij is bewustwording van en reflectie op het uitgangspunt 'veel weten is niet hetzelfde als veel doen' van belang. Dit helpt een eerlijk en open debat over ieders en onze gemeenschappelijke verantwoordelijkheid, doorbreekt geijkte vooroordelen en kan daarmee de benodigde gezamenlijkheid voeden voor het aangaan van de opgave rondom klimaat.

Dialogo bevorderen en focussen op gezamenlijkheid en brede verbinding

Ondanks het gedeelde probleembesef liggen de meningen van Nederlanders ver uiteen over hoe de duurzaamheidsopgave moet worden aangepakt. Een deel van de Nederlanders is bovendien boos over de (te) grote aandacht die klimaat en klimaatbeleid zouden krijgen, gegeven de staat van de samenleving en problemen waar we in ons land mee te dealen hebben. Het vormt een kernthema als het gaat om maatschappelijk onbehagen (Geurkink en Miltenburg 2023). Tegelijkertijd vraagt het aangaan van de uitdagingen rondom klimaat de inzet van de samenleving als collectief en het zoeken naar verbinding. En dat niet alleen tussen eensgezinden, maar ook tussen mensen die verschillen van mening en in bezorgdheid. Klimaatverandering treft ons immers allemaal; dat maakt geen onderscheid tussen verschillende groepen mensen. Dialoog, openheid naar elkaar, inleving in ieders positie en bewustzijn van de gezamenlijke verantwoordelijkheid, zoals bij het vorige handelingsperspectief aangegeven, helpen mogelijk eveneens om bredere verbindingen te maken. Ook het benadrukken van gedeelde waarden, gemeenschappelijke doelen en het investeren in gemeenschapsvorming kunnen hierbij helpen.

De rol van geloofsgemeenschappen als partner bij klimaatbeleid

De huidige samenleving kent niet veel plekken meer waar mensen van verschillende leeftijden, met heel verschillende ideeën, opleidingen, leeftijden, inkomens enzovoort elkaar treffen en met elkaar (kunnen) spreken over wat voor hen van waarde of zelfs ‘heilig’ is. Door het wegvallen van collectieve structuren, door toegenomen individualisering en de nadruk op persoonlijke betekenisgeving en keuzes weten (groepen) mensen niet meer van elkaar waar ze staan. Geloofsgemeenschappen zijn – naast bijvoorbeeld vakbonden, sportverenigingen en hobbyverenigingen – plekken waar een dergelijke dialoog nog wel kan plaatsvinden. In een geloofsgemeenschap hebben mensen elkaar niet uitgekozen, maar ze horen wel bij elkaar. Bij klimaatverandering en duurzaamheid is creativiteit en duurzaamheid nodig voor het overbruggen van de kloof tussen verschillende houdingen, leefstijlen en maten van veranderbereidheid. Geloofsgemeenschappen zijn bij uitstek plaatsen waar mensen het niet altijd met elkaar eens zijn, maar wel de intentie hebben om gezamenlijk te zoeken naar het ware en het goede, en daar met elkaar de dialoog over te voeren. Pastores en predikanten, imams, rabbijnen, pandits en anderen die leidinggeven aan lokale geloofsgemeenschappen en/of bovenlokale vormen van geïnstitutionaliseerde religie zijn vaak geoefend in het vormgeven aan dialoog, het werken aan verbinding, gedeelde waarden en gemeenschapsvorming. In de huidige samenleving kunnen geloofsgemeenschappen, waar mensen van verschillende achtergronden en leeftijden deel van uitmaken, proeftuinen vormen voor het overbruggen van verschil en het creëren van gemeenschappelijkheid bij de aanpak van klimaatuitdagingen. Hierbij moet de dialoog tussen mensen met verschillende meningen wel goed worden gefaciliteerd.

Een vraagstuk voor geloofsgemeenschappen

Uit dit onderzoek blijkt dat er binnen geloofsgemeenschappen veel verschillen zijn. In alle onderzochte religieuze groepen is een minderheid tevreden met de hoeveelheid aandacht die binnen hun geloofsgemeenschap besteed wordt aan klimaat. Daarnaast geeft, hoewel de meningen verdeeld zijn, een aanzienlijk deel van de religieuze Nederlanders aan dat zij in hun kerken, moskeeën en synagogen meer aandacht willen voor klimaat dan op dit moment het geval is. Geloofsopvattingen blijken belangrijker te zijn dan religieuze groepen of denominaties: het maakt minder uit tot welke religieuze groep je behoort, dan welke overtuiging je hebt. Dit verklaart mogelijk ook waarom het gesprek over geloof, klimaat en duurzaamheid nog niet op gang gekomen is. Mogelijk ligt hier een verlegenheid over hoe, met al die uiteenlopende opvattingen, dat gesprek op een constructieve manier gevoerd kan worden. In alle religieuze groepen blijkt een meerderheid niet tevreden, niet ontevreden, maar *onbeslist* te zijn, terwijl geloofstradities doorgaans diepgewortelde geloofsopvattingen hebben over hoe de mens zich tot de natuur verhoudt. Dat doet vermoeden dat het denken en spreken over de relatie tussen religieuze levensovertuiging en klimaat voor veel gelovigen nog niet op gang gekomen is. Dat is een signaal, al helemaal in combinatie met een groeiend bewustzijn, een toegenomen klimaatbezorgdheid onder (ook religieuze) Nederlanders en de uitdaging om het gesprek daarover in relatie tot geloof op gang te brengen. Hier ligt een vraagstuk voor geloofsgemeenschappen, en daarbinnen wellicht in het bijzonder voor religieuze leiders. Religieuze instellingen nemen de unieke positie in dat zij plaatsen en gemeenschappen hebben waar mensen met verschillende achtergronden en opvattingen samenkomen en van gedachten kunnen wisselen. De vraag voor hen is hoe zij gebruik kunnen maken van die unieke positie die ze hebben.

Tot slot

Tussen duurzaam denken en duurzaam doen ligt een kloof, voor religieuze mensen evenzeer als voor niet-religieuze mensen. Hier ligt een grote opgave voor de Nederlandse samenleving. Handlingsperspectief gericht op deze opgave kent verschillende wegen en voorwaarden om individueel gedrag te veranderen en de maatschappelijke acceptatie van klimaatbeleid te vergroten. De overheid kan de werking van klimaatbeleid bevorderen door te focussen op financiële prikkels en een rechtvaardig beleidskader. Dat alleen zal evenwel onvoldoende zijn. We zullen in ons land ook met elkaar het open gesprek moeten voeren over verschillende waarden en normen die onze houding en ons gedrag ten aanzien van klimaat en duurzaamheid beïnvloeden. Bij dat gesprek is oog en oor voor ieders inbreng nodig; dan kan dat gesprek daadwerkelijk impact hebben. Hier ligt ruimte en een opgave voor (geloofs)gemeenschappen. Door samen te werken en diversiteit te omarmen, kunnen ze kloven overbruggen en gezamenlijk streven naar oplossingen voor het klimaat.

1 Inleiding

1.1 Achtergrond en doel

De temperatuur op aarde is sinds het eind van de negentiende eeuw met 1,1°C toegenomen. Het meest recente IPCC-rapport beschrijft hoe de gevolgen van deze door de mens veroorzaakte klimaatverandering al over de hele wereld zichtbaar zijn en in de toekomst verder zullen toenemen (IPCC 2023). In Nederland hebben we als gevolg van klimaatverandering nu al te maken met overstromingen, hittegolven en droogte (KNMI 2023). Om de opwarming op termijn te beperken tot 1,5°C, moet de uitstoot van CO₂ in 2050 netto nul zijn. Om dat te kunnen bereiken, buigen overheden zich wereldwijd over het klimaatbeleid en worden er op nationaal en internationaal niveau afspraken gemaakt. Om die afspraken te kunnen realiseren is het van belang om inzicht te hebben in de houding van burgers ten opzichte van de klimaatproblematiek, hun drijfveren en de mate waarin zij bereid zijn een bijdrage te leveren aan de oplossing ervan.

In 2019 deed het SCP daarom al onderzoek naar de opvattingen van Nederlandse burgers over klimaatverandering en klimaatmaatregelen (zie De Kluizenaar et al. 2021). In het betreffende vragenlijst-onderzoek is gekeken naar de mate waarin Nederlanders zich zorgen maken over de gevolgen van klimaatverandering, maar ook naar de mate waarin zij zich zorgen maken over de gevolgen van maatregelen om klimaatverandering tegen te gaan. Het onderzoek laat bijvoorbeeld zien dat hoewel klimaatverandering over het algemeen als een urgent probleem gezien wordt, er ook verdeeldheid is over het thema. Die verdeeldheid komt deels voort uit zorgen over de rechtvaardigheid van de verdeling van de kosten van klimaatmaatregelen.

In het huidige onderzoek kijken we in hoeverre opvattingen over klimaatverandering en klimaatbeleid sinds 2019 zijn veranderd. Hiertoe is in 2023 een nieuw vragenlijstonderzoek uitgevoerd in hetzelfde panel, waarbij een groot deel van de in 2019 gestelde vragen opnieuw zijn gesteld. Zien we bijvoorbeeld veranderingen in de mate waarin Nederlanders ervan overtuigd zijn dat het klimaat verandert, dat deze verandering door menselijke handelen wordt beïnvloed, in de mate van bezorgdheid over de gevolgen van klimaatverandering, en in de mate waarin zij zichzelf verantwoordelijk voelen voor het tegengaan van klimaatverandering? Hoe breed worden zorgen over klimaatmaatregelen gedeeld binnen de Nederlandse samenleving, en zijn deze zorgen toegenomen of juist afgenomen?

Naast een gedetailleerd beeld van (veranderingen in) het burgerperspectief op klimaatverandering en klimaatbeleid, geeft het huidige onderzoek ook inzicht in het huidige gedrag en de veranderbereidheid van Nederlandse burgers met betrekking tot verduurzaming. Daarbij is gefocust op zes gedragingen met een relatief grote klimaat- of milieu-impact, door Milieu Centraal (z.d.) 'klimaatklappers' genoemd. Het gaat hierbij om vlees eten, reizen met het vliegtuig, autorijden, energieverbruik, het kopen van spullen en bestrating (vs. vergroening) van de tuin. Hoe duurzaam is het gedrag van Nederlanders op deze leefterreinen? En in hoeverre zijn zij bereid hun gedrag op deze terreinen te veranderen om zo bij te dragen aan milieubescherming? Van welke contextuele factoren – bijvoorbeeld de houding van mensen in de sociale omgeving, de kosten van duurzame versus minder duurzame opties – is deze veranderbereidheid afhankelijk?

1.2 De rol van religie

Naast inzicht in (ontwikkelingen in) opvattingen over klimaatverandering en klimaatbeleid en de veranderbereidheid van burgers, is er binnen het onderzoek in 2023 speciale aandacht voor de rol die religie hierin speelt. In de vragenlijst kregen respondenten daarom ook vragen over hun religiositeit en geloofsopvattingen. Een belangrijk doel van dit onderzoek is om te achterhalen of en hoe mensen met een religieuze overtuiging verschillen van mensen zonder religieuze overtuiging als het gaat om hun opvattingen over klimaatverandering en klimaatbeleid en hun veranderbereidheid. Eerder, veelal Amerikaans onderzoek suggereert bijvoorbeeld dat de geloofsopvattingen die mensen hebben, onder

andere over hoe mens en natuur zich tot elkaar verhouden, bepalend zijn voor hoe zij aankijken tegen milieuproblemen en de rol van mensen in het verminderen van die problemen. Inzicht hierin kan eraan bijdragen dat klimaatbeleid beter aansluit bij de leefwereld en overtuigingen van groepen mensen in de Nederlandse samenleving. Dat kan de effectiviteit van dat beleid verhogen. Naast de samenhang met religie en geloofsopvattingen onderzoeken we ook hoe klimaatgerelateerde opvattingen en gedrag samenhangen met andere persoonskenmerken, zoals sociaal-demografische factoren, persoonlijke waarden en politieke oriëntatie.

1.3 Onderzoeksvragen

Het doel van dit onderzoek is dus om inzicht te geven in (ontwikkelingen in) de opvattingen van Nederlandse burgers over klimaatverandering en klimaatbeleid, de mate waarin zij zich duurzaam gedragen en hun veranderbereidheid. Daarbij onderzoeken we in hoeverre religie en geloofsopvattingen een rol spelen en hoe die samenhangen met andere opvattingen, gedrag en veranderbereidheid. In het onderzoek staan de volgende vragen centraal:

- 1 Welke opvattingen hebben burgers in 2023 over klimaatverandering en klimaatbeleid? En (hoe) zijn deze veranderd ten opzichte van 2019?
- 2 In hoeverre zijn mensen bereid hun gedrag te veranderen (minder autorijden, minder vliegen, minder vlees eten, enz.) om bij te dragen aan het tegengaan van klimaatverandering? Wat is de invloed van beleid (beprijzing en of subsidie) hierbij? Wat is de invloed van een dreiging van natuurrampen, de sociale omgeving en de opstelling van overheid, wetenschap en maatschappelijk middenveld?
- 3 Welke (patronen van) geloofsopvattingen zien we bij religieuze mensen als het gaat om mens en natuur? En welke rol spelen religie en geloofsopvattingen bij houding, gedrag en veranderbereidheid als het gaat om klimaat, en hoe verhouden deze opvattingen zich tot andere persoonskenmerken?

1.4 Data

Het vragenlijstonderzoek is in juli en augustus 2023 uitgevoerd in het LISS panel.⁶ 3682 panelleden hebben de vragenlijst volledig ingevuld. De steekproef is een combinatie van een steekproef die representatief is voor de Nederlandse bevolking (n = 3342) aangevuld met een steekproef van mensen die in een eerdere vragenlijst aangaven zichzelf als religieus te beschouwen (n = 340). In totaal bestaat de steekproef uit 1401 mensen die zichzelf tot een bepaalde religie of levensbeschouwing rekenen. Sommige analyses in dit rapport zijn uitgevoerd op data van de nationaal representatieve steekproef, in andere analyses wordt ingezoomd op de groep religieuze mensen, zowel uit de nationaal representatieve steekproef als de extra steekproef. Dit wordt per hoofdstuk beschreven.

Om te kunnen onderzoeken of opvattingen van Nederlanders over klimaatverandering en klimaatbeleid sinds 2019 zijn veranderd, zijn de data van 2023 gekoppeld aan data van de vragenlijst 'Energietransitie vanuit burgerperspectief' uit 2019, die deels dezelfde vragen bevatte. Deze vragenlijst is in mei 2019 afgenomen in het LISS panel en ingevuld door een nationaal representatieve steekproef van 2384 panelleden. 1538 panelleden hebben zowel in 2019 als in 2023 meegedaan aan het onderzoek, 846 panelleden alleen in 2019 en 1804 alleen in 2023.

Om ervoor te zorgen dat de nationaal representatieve steekproeven in 2019 en 2023 nog beter de samenstelling van de Nederlandse bevolking in het betreffende jaar weerspiegelen, is in de analyses gebruikgemaakt van weging, tenzij anders vermeld. De gewichten zijn gebaseerd op een combinatie van leeftijd, geslacht en opleiding. Meer informatie over de steekproeven en de weging is te vinden in bijlage A.2.

⁶ Het LISS panel bestaat uit ongeveer 5000 huishoudens en is gebaseerd op een aselechte steekproef uit het Nederlandse bevolkingsregister door het CBS. Alleen personen die in de steekproef zijn getrokken kunnen deelnemen aan het panel. Daardoor ontstaat een betere afspiegeling van de Nederlandse bevolking dan in panels die op basis van zelfaanmelding zijn samengesteld.

1.5 Leeswijzer

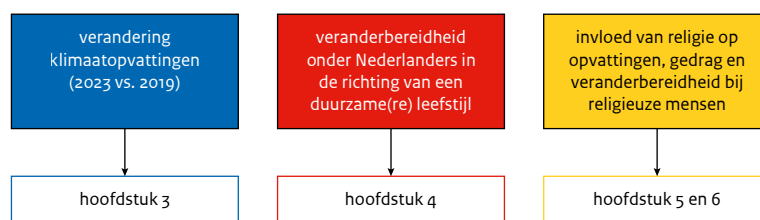
Hoofdstuk 2 bevat de resultaten van een literatuuronderzoek. Op basis van dit literatuuronderzoek wordt een conceptueel model opgesteld dat de in de vragenlijst gemeten milieugerelateerde constructen (bv. waargenomen probleemurgentie, waargenomen sociale normen en duurzaam gedrag) in beeld brengt en de verwachte onderlinge samenhang weergeeft. Ook worden in dit hoofdstuk, op basis van inzichten uit de literatuur, hypothesen geformuleerd over hoe deze milieugerelateerde opvattingen en gedrag samenhangen met religie en bepaalde geloofsopvattingen. Deze hypothesen worden nader onderzocht in de volgende hoofdstukken (zie figuur 1.1 voor de empirische opbouw van het rapport).

Hoofdstuk 3 geeft een algemeen beeld van de opvattingen van Nederlandse burgers over klimaatverandering en klimaatbeleid in 2023. We onderzoeken in dit hoofdstuk of en hoe deze opvattingen veranderd zijn ten opzichte van 2019. Hoofdstuk 4 richt zich op de mate waarin burgers bereid zijn leefstijl-aanpassingen te doen die een relatief grote milieu-impact hebben (bv. minder vlees eten en minder reizen met het vliegtuig) en hoe deze veranderbereidheid afhangt van contextuele en persoonskenmerken. Dit hoofdstuk geeft de resultaten van het vignettenonderzoek⁷ weer. Het laat zien wat mensen bereid zijn op te offeren om daarmee zelf bij te dragen aan het realiseren van de duurzaamheidsopgave. Dit doen we aan de hand van verschillende scenario's over de toekomst van de natuur, de sociale omgeving en het beleid.

De laatste twee hoofdstukken gaan in op de betekenis van religie voor houding en gedrag over klimaat. In hoofdstuk 6 toetsen we de hypothesen over verbanden tussen klimaatgerelateerde opvattingen en religie. Daarvoor is het nodig om eerst in hoofdstuk 5 de geloofsopvattingen te bestuderen van mensen die zichzelf als religieus beschouwen. Daarbij onderzoeken we welke patronen van geloofsopvattingen (clusters) er te onderscheiden zijn binnen deze groep Nederlanders. Vervolgens onderzoeken we in hoofdstuk 6 hoe klimaatgerelateerde opvattingen en duurzaam gedrag samenhangen met religie en wat de relatieve betekenis is van religie ten opzichte van andere persoonskenmerken, zoals persoonlijke waarden, politieke oriëntatie en sociaal-demografische factoren. Voor deze analyses brengen we de losse klimaatgerelateerde vragen uit de vragenlijst eerst samen in constructen, met het conceptuele model als uitgangspunt. Tot slot wordt in dit hoofdstuk de invloed van religie op de veranderbereidheid van religieuze mensen weergegeven.

Het rapport heeft drie bijlagen, met daarin de methodologische verantwoording (A), de vignettenteksten (B) en de resultaten van een extra onderzoek over geloof, grondgebruik en de agrarische sector (C).⁸ De bijlagen zijn te vinden op www.scp.nl bij dit rapport.

Figuur 1.1 Opbouw van het empirische gedeelte van het rapport



Bron: SCP/PThU/Centerdata

⁷ Vignettenonderzoek is een onderzoeksmethode waarbij respondenten verschillende scenario's of 'vignetten' voorgelegd krijgen, elk met kleine variaties, om hun reacties en voorkeuren te meten. Zie voor meer toelichting kader 4.1 in hoofdstuk 4.

⁸ Het extra onderzoek over geloof, grond en de agrarische sector is specifiek onderdeel van het lopende onderzoeksproject *Grond* van de PThU. Dit project was voor de PThU aanleiding om samen met het SCP het initiatief te nemen tot de dataverzameling waar dit rapport op gebaseerd is.

2 Theoretisch model

De vragenlijst van dit onderzoek bevat een groot aantal vragen over hoe mensen aankijken tegen klimaatverandering en klimaatbeleid. Met behulp van het literatuuronderzoek in dit hoofdstuk zijn de onderliggende theoretische constructen geïdentificeerd bij de vragen. Ook is een theoretisch model opgesteld dat de relaties tussen die constructen weergeeft (§ 2.1). Daarnaast zijn hypothesen geformuleerd over de relatie tussen religie en milieugerelateerde opvattingen en gedrag, eveneens op basis van relevante literatuur (§ 2.2).

2.1 De houding van burgers over duurzaamheid en klimaatverandering

Milieuproblemen worden in belangrijke mate veroorzaakt door het gedrag van mensen, en kunnen (deels) worden beheerst door mensen te stimuleren om meer milieubewuste keuzes te maken (Steg en Vlek 2009). Soms zijn die keuzes, naast goed voor het milieu, ook in het eigen belang op korte termijn (bv. voor de persoonlijke gezondheid, welbevinden of de financiën). Vaker vragen duurzame opties echter meer dan niet-duurzame opties, bijvoorbeeld in termen van tijd, moeite, ongemak, afzien van status en/of geld. Met andere woorden: duurzaam gedrag vereist het doen van opofferingen. Wanneer het leveren van een bijdrage aan het milieu op korte termijn geen directe persoonlijke voordelen oplevert, kan het duurzame gedrag gezien worden als een vorm van altruïsme (De Dominicis et al. 2017).

2.1.1 Goal framing-theorie

Volgens de *goal framing*-theorie zijn er drie verschillende soorten algemene doelen die mensen nastreven in hun leven: hedonistische doelen (*hedonic goals*), winstdoelen (*gain goals*) en normatieve doelen (*normative goals*). Alle drie soorten doelen kunnen tot milieuvriendelijk gedrag motiveren (Lindenberg en Steg 2007). Mensen met hedonistische doelen kunnen milieuvriendelijk gedrag vertonen als zij dit als plezierig of aangenaam ervaren. Voor mensen met winstdoelen is het behalen van materieel voordeel, zoals een kostenbesparing, een belangrijke drijfveer. Mensen met normatieve doelen zullen milieuvriendelijk gedrag vertonen als zij de overtuiging hebben dat dit het juiste is om te doen. Volgens deze *goal framing*-theorie hebben mensen een centraal doel (het doelkader) dat de sterkste invloed heeft op wat zij denken, vinden en doen.

Binnen de milieupsychologische literatuur worden verschillende bekende theorieën gebruikt om duurzaam consumentengedrag te verklaren. Deze theorieën zijn gebaseerd op de aanname dat mensen beredeneerde keuzes maken als het gaat om duurzaam gedrag en vallen samen met de verschillende doelkaders. De *theory of planned behavior* (TPB) ziet duurzaam gedrag als resultaat van een afweging van kosten en baten en focust dus op winstdoelen (*gain goals*). Het *norm activation*-model (NAM) en de *value belief norm*-theorie (VBN) gaan ervan uit dat duurzaam gedrag wordt gemotiveerd door de overtuiging dat dit gedrag moreel het juiste is en focussen dus op normatieve doelen (*normative goals*). De *protection-motivation*-theorie focust op winst- en normatieve doelen. Hierna lichten we eerst elk van de theorieën kort toe. Vervolgens presenteren we een geïntegreerd conceptueel model voor het huidige onderzoek.

2.1.2 Theory of planned behavior

De *theory of planned behavior* (TPB, zie Ajzen 1991) gaat ervan uit dat bepaald gedrag, zoals geen vlees eten, voortvloeit uit de intentie om dat gedrag te vertonen. Deze theorie ziet gedragsintenties als belangrijkste voorspeller van daadwerkelijk gedrag. Gedragsintenties hangen op hun beurt af van attitudes ten aanzien van het gedrag, subjectieve normen met betrekking tot het gedrag en waargenomen gedragscontrole. Een attitude verwijst naar de mate waarin iemand een positieve of negatieve houding heeft ten aanzien van het gedrag. Attitudes zijn gebaseerd op percepties van de voor- en nadelen van het gedrag en het belang dat aan deze voor- en nadelen gehecht wordt. Subjectieve normen verwijzen naar de waargenomen sociale druk om een bepaald gedrag te vertonen of juist niet te vertonen. Ze zijn gebaseerd op overtuigingen over wat relevante anderen verwachten en het belang dat aan die verwachtingen gehecht wordt. Waargenomen gedragscontrole verwijst naar hoe moeilijk of makkelijk men denkt dat het is om het gedrag te vertonen. De TPB is in verschillende onderzoeken uitgebreid met andere verklarende

factoren, waarbij met name persoonlijke normen de voorspelkracht van het model verhoogden (Ajzen 1991). In sommige situaties lijken *persoonlijke* morele normen minstens zo belangrijk als de *sociale* druk die mensen voelen om een bepaald gedrag wel of juist niet te vertonen.

2.1.3 Norm activation-model

Het *norm activation*-model (NAM, zie Schwartz 1977) is ontwikkeld als theorie voor het verklaren van pro-sociaal gedrag. Duurzaam gedrag kan gezien worden als pro-sociaal gedrag, omdat hiervoor het maatschappelijke belang vaak boven het eigen belang geplaatst moet worden. Dit model wordt daarom ook gebruikt om dergelijk gedrag te verklaren. Het model gaat ervan uit dat duurzaam gedrag het gevolg is van de activering van persoonlijke normen. Persoonlijke normen weerspiegelen de mate waarin mensen een morele verplichting voelen om bepaald gedrag te vertonen. De kans dat mensen duurzaam gedrag vertonen is dus groter als zij geloven dat dit moreel het juiste is om te doen. Volgens dit model worden persoonlijke normen geactiveerd door vier factoren: probleembesef, gevoelde verantwoordelijkheid, uitkomsteffectiviteit en zelfeffectiviteit. Wanneer mensen zich bewust zijn van milieuproblemen (probleembesef), zich verantwoordelijk voelen voor deze problemen (gevoelde verantwoordelijkheid), geloven dat de milieuproblemen kunnen worden tegengegaan (uitkomsteffectiviteit) en ook geloven dat zij door hun eigen acties kunnen bijdragen aan het tegengaan van milieuproblemen (zelfeffectiviteit), is de kans groter dat zij een morele verplichting voelen om zich duurzaam te gedragen (persoonlijke normen). Verschillende studies suggereren dat de constructen van het NAM op deze manier causaal gerelateerd zijn (Hansla et al. 2008). Het is bijvoorbeeld onwaarschijnlijk dat mensen zullen nadenken over de vraag of milieuproblemen kunnen worden tegengegaan als ze zich niet bewust zijn van het bestaan van milieuproblemen. Volgens onderzoek van Steg en De Groot (2010) moet er eerst probleembesef zijn voordat mensen hun eigen verantwoordelijkheid overwegen en voordat ze overwegen of zij kunnen bijdragen aan het verminderen van de problemen.

2.1.4 Value belief norm-theorie

Waar andere theorieën gedrag (sverandering) in het algemeen of breder pro-sociaal of altruïstisch gedrag proberen te verklaren, is de *value belief norm*-theorie (VBNT, zie Stern 2000) specifiek ontwikkeld om milieubewust gedrag te verklaren. De VBNT maakt daarbij onderscheid tussen verschillende vanuit milieuoogpunt belangrijke gedragingen, namelijk a) milieuactivisme, b) niet-activistisch gedrag in de publieke sfeer, c) milieuvriendelijk gedrag in de privésfeer en d) milieuvriendelijk gedrag in de werkomgeving. Er is veel onderzoek gedaan naar milieuvriendelijk gedrag in de privésfeer, zoals duurzaam consumptiegedrag. Hierbij wordt onderscheid gemaakt tussen 1) absolute verminderingen van gedragingen met een hoge milieubelasting (bv. minder vliegen en autorijden, minder (nieuwe) producten kopen), 2) verschuivingen naar duurzamere alternatieven (zoals het vervangen van vlees door plantaardige voedingsproducten), en 3) efficiëntieverbeteringen (bv. het kopen en gebruiken van energiezuinige huishoudelijke apparaten). Niet-activistisch gedrag in de publieke sfeer omvat actievere vormen van milieubewust burgerschap (bv. lid worden van een milieuorganisatie, petities over milieukwesties ondertekenen, enz.) en de mate waarin mensen overheidsbeleid op het gebied van milieu en klimaat steunen (bv. acceptatie van klimaatmaatregelen, bereidheid meer belasting te betalen voor milieubescherming, enz.).

De VBN-theorie leunt op het *norm activation*-model (NAM),⁹ dat stelt dat de verschillende milieubewuste gedragingen het gevolg zijn van persoonlijke normen. Net als het NAM voorspelt de VBNT dat persoonlijke normen geactiveerd worden door het bewustzijn van (milieu)problemen (probleembesef) en de overtuiging dat je eigen acties kunnen bijdragen aan het verminderen van deze problemen (gevoelde eigen verantwoordelijkheid). Of mensen zich bewust zijn van milieuproblemen, hangt volgens de VBNT af van hoe zij de relatie tussen mens en natuur zien. Mensen met een ecologisch wereldbeeld geloven dat de

⁹ Binnen het NAM gaat 'gevoelde verantwoordelijkheid' dus over de milieuproblemen (d.w.z. voelen mensen zich persoonlijk verantwoordelijk voor de problemen, of schrijven ze deze toe aan de acties van anderen, bedrijven of de overheid?), terwijl het binnen de VBNT over het oplossen van de problemen gaat (d.w.z. denken mensen dat ze kunnen bijdragen aan het verminderen van de problemen?), wat binnen het NAM 'zelfeffectiviteit' genoemd wordt. Zie ook Steg en De Groot (2010).

mensheid niet buiten of boven de natuur staat, maar een integraal onderdeel vormt van het aardse ecosysteem en zijn ecologisch evenwicht. Een dergelijk wereldbeeld wordt als centrale component van milieubewustzijn beschouwd (Xiao et al. 2019).

Volgens de VBNT worden deze overtuigingen (*beliefs*) bepaald door persoonlijke waarden (*values*), oftewel de algemene doelen die mensen die hun leven nastreven. Mensen met sterk altruïstische waarden streven naar een zo hoog mogelijk welzijn voor anderen. Mensen met sterke biosferische waarden zijn begaan met de kwaliteit van natuur en milieu. Respect voor de natuur- en milieubescherming zijn belangrijke leidraden in hun leven. Mensen met sterk egoïstische waarden laten hun keuzes beïnvloeden door de voordelen (geld, welzijn, macht, succes) die de keuze hen oplevert. Volgens de VBNT hangen egoïstische waarden negatief, en altruïstische en biosferische waarden positief samen met het hebben van een ecologisch wereldbeeld, wat op haar beurt positief samenhangt met probleembesef en gevoelde eigen verantwoordelijkheid (Stern 2000).

2.1.5 Protection-motivation-theorie

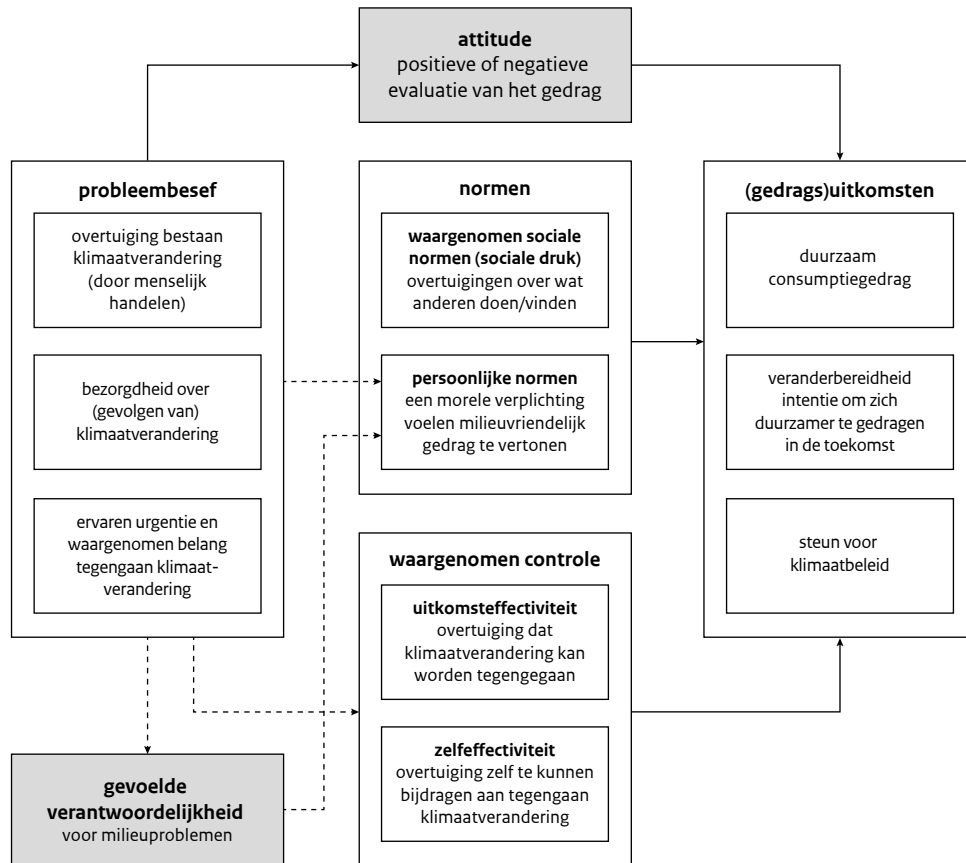
De *protection-motivation*-theorie (PMT, zie Rogers 1983) verklaart attitude- en gedragsverandering aan de hand van twee onafhankelijke processen. Deze theorie stelt dat mensen eerder geneigd zijn hun attitudes en gedrag te veranderen als zij een dreiging ervaren (*threat appraisal*) én de overtuiging hebben dat er iets gedaan kan worden om die dreiging te verminderen (*coping appraisal*). Vertaald naar de milieucontext zullen mensen volgens deze theorie eerder geneigd zijn zich duurzamer te gaan gedragen wanneer zij de toestand van het milieu als bedreigend zien én het gevoel hebben dat iets tegen die dreiging gedaan kan worden (Bockarjova en Steg 2014). In hoeverre mensen de toestand van het milieu als bedreigend zien is afhankelijk van de waargenomen ernst van gevolgen van niet-duurzaam gedrag, hoe kwetsbaar men zich acht voor deze gevolgen en de waargenomen voordelen van niet-duurzaam gedrag. In hoeverre mensen de overtuiging hebben dat de dreiging verminderd kan worden is afhankelijk van de mate waarin ze geloven dat zij door hun eigen acties kunnen bijdragen aan het verminderen van milieuproblemen (zelfeffectiviteit), dat milieuproblemen verminderd kunnen worden door milieuvriendelijker menselijk handelen (uitkomsteffectiviteit), en de waargenomen kosten van milieuvriendelijk gedrag.

2.1.6 Conceptueel model

De hiervoor beschreven theorieën kennen verschillen, maar laten ook een overlap zien. Figuur 2.1 toont een conceptueel model dat elementen uit de verschillende theorieën integreert en aansluit bij de in de vragenlijst gestelde vragen.¹⁰ In ons model bestaat probleembesef uit drie componenten: 1) de mate waarin mensen overtuigd zijn van het bestaan van klimaatverandering (door menselijk handelen), 2) hoe bezorgd mensen zijn over (de gevolgen) van klimaatverandering, en 3) de ervaren urgentie en het waargenomen belang van het tegengaan van klimaatverandering. Zonder probleembesef zullen mensen geen verantwoordelijkheid voelen voor milieuproblemen en ook niet nadenken over (hun eigen rol in) het tegengaan van de problemen. In lijn met het NAM, worden gevoelde verantwoordelijkheid en waargenomen controle in het model dus gevoed door probleembesef. Alle drie deze factoren beïnvloeden op hun beurt persoonlijke normen (de mate waarin duurzaam gedrag als het moreel juiste gedrag gezien wordt). Daarnaast kunnen mensen ook sociale druk voelen om duurzaam gedrag te vertonen (of juist te laten; waargenomen sociale normen). Consistent met de TPB worden gedragsintenties bepaald door attitudes, persoonlijke normen en waargenomen controle, en zijn die gedragsintenties op hun beurt de beste voorspellers van gedrag, waaronder zowel duurzaam consumptiegedrag als steun voor klimaatbeleid. De constructen in grijze blokken zijn in de vragenlijst niet gemeten; alle andere constructen wel. De stippellijnen volgen uit het NAM-model.

¹⁰ Zie voor vergelijkbare modellen bv. Ateş (2020); Bamberg en Möser (2007); Bigliardi et al. (2020); Gkargkavouzi (2019); Kim et al. (2018); Steg en Nordlund (2018); Steg en Vlek (2009).

Figuur 2.1 Conceptueel model bij dit onderzoek



Bron: SCP/PThU/Centerdata

2.1.7 Samenhang met persoonskenmerken

In veel onderzoek is gekeken naar de samenhang tussen houdingen over het milieu en klimaat en persoonskenmerken, zoals sociaal-demografische factoren, politieke oriëntatie, en waarden. De beschreven theorieën gaan ervan uit dat deze factoren duurzaam gedrag *indirect* beïnvloeden, via hun invloed op de attitudes en overtuigingen van mensen. Hierna vatten we de belangrijkste inzichten uit de literatuur over de samenhang met andere persoonskenmerken kort samen.

- Theoretisch opgeleiden maken zich meer zorgen over het klimaat en zijn sterker geneigd duurzamere keuzes te maken dan praktisch opgeleiden (CBS 2023). De afgelopen jaren namen de zorgen onder universitair geschoolden ook het sterkst toe en nam de scepsis over klimaatverandering in deze groep het sterkst af. Mogelijk komt dit doordat wetenschappers zich duidelijker zijn gaan uitspreken over dit onderwerp en zij daarmee vooral theoretisch opgeleiden aanspreken (Van Dalen en Henkens 2019).
- Vrouwen maken zich iets meer zorgen over het milieu en vinden klimaatbeleid belangrijker dan mannen. Ook zijn zij geneigd zich duurzamer te gedragen dan mannen (CBS 2023; Zelezny et al. 2000). Mogelijke verklaringen zijn dat vrouwen geleerd wordt empathischer te zijn, terwijl mannen een sterkere sociale dominantie oriëntatie (SDO) aangeleerd krijgen, de neiging om bepaalde sociale groepen als superieur aan andere te zien. Zowel minder empathie als een sterkere SDO zijn namelijk gerelateerd aan minder betrokkenheid bij klimaatproblemen (Milfont et al. 2016). Verder lijken jonge mannen optimistischer dan jonge vrouwen en hebben zij vaker het idee voldoende kennis te hebben over klimaatverandering en klimaatbeleid (Motivaction 2023).

- De bevindingen zijn niet eenduidig over de rol van leeftijd. Ouder onderzoek suggereert dat jongeren zich meer zorgen maken over het klimaat dan ouderen (zie bv. Jones en Dunlap 1992, wat wordt bevestigd door Gifford en Nilson 2014). In meer recent onderzoek wordt echter een minder duidelijk of zelfs tegengesteld verband gevonden (zie bv. Van Dalen en Henkens 2019; De Witt en Schmeets 2018). Ook wordt in sommige onderzoeken gevonden dat ouderen meer milieuvriendelijk gedrag vertonen (Fawaka Nederland 2017). Omdat daarbij vaak geen rekening wordt gehouden met de drijfveren van dit gedrag, is het echter niet uit te sluiten dat zij dit doen uit financiële overwegingen (bv. huishoudelijke apparaten uitschakelen om de energierekening te drukken). Wel toont onderzoek aan dat jongeren positiever staan tegenover klimaatmaatregelen vanuit de overheid, mogelijk omdat zij meer openstaan voor verandering, zelfs als die ingrijpend is (Johnson en Schwadel 2018; Lorenzi et al. 2021).
- Ook bij de leefomgeving zien we gemengde resultaten. Waar sommige studies aantonen dat mensen die in een stedelijke omgeving wonen zich meer zorgen maken over het milieu dan mensen in dorpen (CBS 2023; Motivaction 2023), wordt dat verband in andere onderzoeken niet gevonden (De Witt en Schmeets 2018, zie ook Gifford en Nilsson 2014). Hierbij lijkt het niet uit te maken of in onderzoek al of niet gecorrigeerd wordt voor bijvoorbeeld het feit dat stedelingen gemiddeld vaker een hbo- of wo-opleiding hebben afgerond dan dorpelingen. In Amerikaans onderzoek werd gevonden dat onder mensen die in steden wonen gemiddeld meer voorstanders van klimaatbeleid te vinden zijn dan in landelijke omgeving (Jones en Dunlap 1992). In Nederland werd recent een dergelijk effect ook aangetroffen in een peiling onder jongeren (Motivaction 2023).
- De relatie tussen financiële situatie en duurzaamheid is eveneens complex. Op het eerste gezicht lijkt de voorspellende waarde van inkomen voor duurzame opvattingen en/of gedrag beperkt. Of mensen goed kunnen rondkomen wordt nog in weinig onderzoeken meegenomen, maar die factor lijkt meer samen te hangen met duurzaam gedrag en dito opvattingen (Scholte et al. 2020). Zo maken mensen die meer moeite hebben om rond te komen zich vaak niet alleen zorgen om klimaatverandering zelf, maar vooral ook om de mogelijke kosten van klimaatmaatregelen (De Kluizenaar en Flore 2021). Dat ligt voor de hand, want veel huishoudens leven in armoede, hebben problematische schulden of zijn geraakt door de hoge energieprijzen en inflatie. Zij lopen het risico hun woonlasten (en energiekosten) niet meer te kunnen opbrengen en/of hebben geen financiële ruimte om hun huis te verduurzamen (Middelkoop et al. 2018). Zorgen om kosten kunnen ook duurzame gedragingen deels verklaren: bij mensen met een lager inkomen worden duurzame gedragingen vaak niet gestuurd door duurzaamheids-overwegingen, maar eerder door kostenbesparing (De Witt en Schmeets 2018). Minder welvarende huishoudens reizen daardoor bijvoorbeeld minder vaak met het vliegtuig en kopen vaker tweedehandskleding dan huishoudens met een hoge welvaart, terwijl deze groepen niet duidelijk verschillen in hun attitudes ten aanzien van duurzaamheid (Kloosterman et al. 2021).
- Gebruikmakend van de VBNT zijn klimaat- en milieugerelateerde overtuigingen in eerder onderzoek ook gerelateerd aan politieke oriëntatie en religieuze overtuigingen (Leary et al. 2016; Minton et al. 2018). Mensen met een linkse politieke oriëntatie geloven bijvoorbeeld vaker in het bestaan van klimaatverandering door menselijk handelen en maken zich daar ook meer zorgen om dan mensen met een rechtse politieke oriëntatie (Poortinga et al. 2019).

2.2 De rol van religie

In het huidige onderzoek is speciale aandacht voor de samenhang tussen religie en klimaat- en milieugerelateerde houdingen en gedrag. Er is al veel onderzoek gedaan naar deze relatie en het potentieel om via religie duurzame gedragsverandering teweeg te brengen (Orellano et al. 2020). Deze veelal Amerikaanse onderzoeken zijn voornamelijk gericht op westers christendom en kijken naar verschillende indicatoren van religie, zoals de mate waarin men zichzelf als religieus ziet, tot welke religie of welke religieuze denominatie men behoort, en hoe vaak men religieuze bijeenkomsten bezoekt. Dit maakt het soms lastig om de resultaten van verschillende onderzoeken met elkaar te vergelijken. In deze paragraaf beschrijven we de belangrijkste inzichten uit deze onderzoeken.

2.2.1 Religiositeit en duurzaamheid

Verschillende studies onderzochten de relatie tussen religiositeit – de mate waarin iemand zichzelf als religieus ziet of de sterkte van iemands religieuze overtuigingen – en milieugerelateerde houdingen en gedragingen, zoals de mate waarin men zich zorgen maakt om het milieu, (zelfgerapporteerd) duurzaam gedrag en steun voor milieubeleid. De resultaten zijn echter gemengd. Sommige studies stellen dat religieuze mensen zich meer zorgen maken om het milieu en/of zich duurzamer gedragen dan niet-religieuze mensen (Minton et al. 2018), terwijl andere studies juist het omgekeerde beweren (Arli et al. 2023; Hayes en Marangudakis 2000; Leary et al. 2016) of geen duidelijk verschil waarnemen (Boyd 1999).

In Nederland onderzocht I&O de samenhang tussen het christelijke geloof en duurzaamheid (I&O Research 2022). In dit onderzoek werd geen verschil gevonden tussen christelijke Nederlanders en de algemene Nederlandse bevolking in het aandeel dat zich zorgen maakt over het klimaat. Christenen gaven wel vaker aan dat zij ‘duurzaam leven’ en ‘soberheid’ belangrijk vinden. Deze waarden lijken zich echter niet te vertalen in duurzamer gedrag over de hele linie. Gemiddeld reizen christenen iets minder vaak met het vliegtuig en kopen vaker groenten en fruit uit eigen regio, maar zij verschillen niet van de algemene bevolking als het gaat om het verduurzamen van hun eigen huis. Ook eten zij gemiddeld juist meer vlees.

Daarnaast zijn duurzame motieven niet per se de belangrijkste drijfveren voor een sobere levensstijl. Zo onderscheidt Motivaction (2019) op basis van onderzoek bijvoorbeeld een groep ‘plichtsgetrouwen’. Dit is een van de vijf duurzaamheidsgroepen waarin consumenten ingedeeld kunnen worden. Plichtsgetrouwen hechten waarde aan traditionele normen en waarden, en godsdienst speelt vaak een belangrijke rol in hun leven. Doordat ze relatief weinig consumeren en niet houden van verspillen en overbodige luxe, leven ze vaak duurzaam. Ze zullen echter niet snel geneigd zijn hun leefstijl zelf als duurzaam te bestempelen. Veranderingen roepen weerstand op en dat weerhoudt hen er vaak van om mee te gaan met initiatieven waarbij duurzaam het uitgangspunt is. Voor deze groep hangt duurzaam gedrag dus niet per definitie samen met een positievere houding ten opzichte van verduurzaming of klimaatbeleid.

2.2.2 Geloofsopvattingen en duurzaamheid

In religieuze geschriften en breder binnen religieuze gemeenschappen wordt ook gesproken over de relatie tussen mens en natuur. Daarom wordt verwacht dat religieuze overtuigingen een rol spelen bij de vorming van attitudes over het milieu. In een veel geciteerde toespraak over de rol van religieus denken in de bescherming van het milieu, stelde White (1967) ruim een halve eeuw geleden dat het christelijke geloofssysteem een negatieve invloed heeft op de zorg voor het milieu, omdat het een wereldbeeld promoot waarin God de mens de rol heeft gegeven om over de natuur te heersen. White beweerde dat deze religieuze opvattingen mensen het gevoel geven dat zij aanspraak hebben op de aarde en haar hulpbronnen en uitbuiting van de natuur in de hand werkten. Hij zag deze westerse religieuze invloed als belangrijke factor in de verklaring van de huidige milieuproblemen (Kalamas et al. 2014). De thesis van White ontketende een nog steeds lopende discussie over de rol van religie in de bescherming van het milieu. Verschillende wetenschappers stelden vervolgens dat de bewering dat christenen geloven in heerschappij van de mens over de natuur te simplistisch is (Sachdeva 2016). Binnen religieuze denominaties bestaan verschillende opvattingen en interpretaties, die tot andere opvattingen over het milieu en milieugerelateerd gedrag kunnen leiden.

Heersen over versus rentmeesterschap

Teksten over de relatie tussen mens en natuur in westerse religieuze geschriften kunnen op verschillende manieren worden geïnterpreteerd (Minton et al. 2018). Naast de interpretatie dat God de aarde aan de mens heeft toevertrouwd om erover te heersen – een visie die potentieel uitnodigt tot exploitatie van de natuur – is met gebruikmaking van Bijbelteksten ook een model ontstaan van rentmeesterschap. Dit is het idee dat God de aarde aan de mens in bruikleen heeft gegeven en deze daarom de verantwoordelijkheid heeft om er goed voor te zorgen. De opvattingen die religieuze mensen hebben over overheersing (teruggaand op door God gegeven heerschappij over de natuur) versus rentmeesterschap (zorg voor de aarde als religieuze plicht) zijn belangrijke constructen in het begrijpen van hun milieugerelateerde opvattingen en gedragingen (Arbuckle en Konisky 2015). Onze hypothese is dat mensen die geloven in een dominante positie van de mens, als heerser over de natuur, zich minder zullen bekommeren om het

milieu en minder geneigd zullen zijn duurzaam gedrag te vertonen. De andere hypothese is dat mensen die geloven dat God de aarde aan de mens in bruikleen heeft gegeven om ervoor te zorgen, zich juist meer zorgen zullen maken om het milieu en meer geneigd zullen zijn zich duurzaam te gedragen. Consistent met deze hypothesen laten Shin en Preston zien dat steun voor milieubescherpende maatregelen positief samenhangt met opvattingen over rentmeesterschap en negatief met opvattingen over overheersing (Shin en Preston 2021). Ook suggereert hun studie dat er een causale invloed is van deze religieuze opvattingen op bezorgdheid over klimaatverandering: religieuze mensen die passages uit de Bijbel lezen over rentmeesterschap waren vervolgens meer bezorgd over klimaatverandering dan religieuze mensen die passages lezen over overheersing (of een controlepassage).

In verschillende niet-Nederlandse onderzoeken die een negatief verband vinden tussen (westerse) religiositeit en milieugerelateerde houdingen of gedrag, wordt dominantie van de opvatting van de mens als heerser over de natuur als mogelijke verklaring gegeven, met name onder christenen (Arli et al. 2023; Hayes en Marangudakis 2000). In het Nederlandse onderzoek van I&O (2022) gaf ongeveer de helft van de christenen aan dat hun geloof een rol speelt in de manier waarop zij naar duurzaamheid en de natuur kijken. Binnen deze groep bleek juist de opvatting van rentmeesterschap dominant. De mate waarin mensen de mens zien als heerser of rentmeester verschilt tussen christelijke denominaties, afhankelijk van hoe letterlijk de Bijbel geïnterpreteerd wordt (Orellano et al. 2020; Tarakeshwar et al. 2001). Onderzoek suggereert dat protestantse christenen de mens vaker zien als heerser over de natuur, terwijl rooms-katholieke christenen en in mindere mate orthodoxe christenen de mens vaker als rentmeester zien (Orellano et al. 2020).

Percepties van God

Johnson en collega's (2017) stellen dat milieugerelateerde houdingen en gedragingen van mensen afhangen van hoe mensen God zien, los van de religie die zij aanhangen. Sommige mensen hebben een autoritair gepersonaliseerd godsbeeld. Zij beschouwen God primair als almachtig ('almachtige God'). Anderen hebben een welwillend gepersonaliseerd godsbeeld en zien God primair als liefdevol ('goede God'). Weer anderen zien God als een energie of levenskracht die de hele natuur doordringt ('mystieke God'). Vooral mensen die God als autoritair zien lijken minder waarde te hechten aan de natuur: ze zijn minder geneigd duurzaam gedrag te vertonen en milieubeleid te steunen. De overtuiging dat God de touwtjes in handen heeft en/of dat de opwarming van de aarde deel uitmaakt van Gods plan, zorgt ervoor dat men zich niet persoonlijk verantwoordelijk voelt voor milieuproblemen en het tegengaan ervan (Arli et al. 2023; Sachdeva 2016). De verschillende percepties van God sluiten elkaar niet volledig uit en veel christenen zullen stellen dat zij God als almachtig beschouwen, maar ook geloven dat God mensen een verantwoordelijkheid geeft. Het onderzoek van I&O (2022) suggereert dat slechts een klein deel van de Nederlandse christenen van mening is dat God in deterministische zin almachtig is en dat mensen niet of nauwelijks invloed hebben op zaken als klimaatverandering.

Oorspronkelijk werd in bijna alle culturen en religies de natuur als heilig beschouwd en geloofden mensen dat God (of goden) alom in de natuur aanwezig was (of waren) (Armstrong 2022). Onze hypothese is dat mensen die de natuur als heilig beschouwen, of de natuur ervaren als een manifestatie van God, de natuur met eerbied en respect zullen behandelen. In lijn hiermee bleek uit het onderzoek van Johnson en collega's (2017) dat religieuze mensen die God zien als een energie of levenskracht die de hele natuur doordringt meer waarde hechten aan de natuur, waardoor ze geneigd zijn zich duurzamer te gedragen en milieubeleid te steunen. Tarakeshwar en collega's (2001) zien deze notie van de natuur als heilig als consistent met het concept van de mens als rentmeester.

De verschillende percepties van God hangen samen met het onderscheid tussen westerse monotheïstische religies (bv. christendom, jodendom en islam) en oosterse religies (bv. hindoeïsme en boeddhisme). De meeste oosterse religies benadrukken de relatie tussen de mens en zijn natuurlijke omgeving. In deze religies leeft de overtuiging dat God in alle elementen en processen van de natuur aanwezig is; het vernietigen van de natuur is het vernietigen van een deel van God. Natuurverering is binnen deze religies een veel voorkomende manier om verbonden te zijn met het goddelijke. Sommige studies vinden dan ook dat aanhangers van oosterse religies zoals het boeddhisme en hindoeïsme duurzaamheid belangrijker vinden en zich duurzamer gedragen dan aanhangers van westerse religies, en met name

christenen (Minton et al. 2015; Orellano et al. 2020; Morrison et al. 2015). Andere studies vinden dit verschil echter niet (Orellano et al. 2020). De verbondenheid tussen mens en natuur die binnen oosterse religies benadrukt wordt, vertaalt zich in elk geval niet altijd in meer zorg voor het milieu. Op landniveau lijken milieuproblemen bijvoorbeeld net zo vaak voor te komen in landen waar de meerderheid van de bevolking een oosterse religie aanhangt als in landen die overwegend christelijk zijn. Het is echter ook mogelijk dat de positieve invloed van religie overschaduwd wordt door andere politieke, sociale en economische factoren (Sachdeva 2016).

Geloof in de eindtijd

Onderzoek laat ook zien dat de christelijke overtuiging dat de mensheid zich in de eindtijd bevindt, kan zorgen voor een lage bezorgdheid over het milieu (Sachdeva 2016). Sommigen zien in het toenemende natuurgeweld – bosbranden, stormen, overstromingen – een teken dat het einde der tijden nabij is, waardoor alledaagse aardse zorgen niet of veel minder relevant meer zijn. De nieuwe toekomst staat op het punt te beginnen, het heeft geen zin om zich te bekommeren om het hier en nu. Onderzoek laat dan ook zien dat christenen die geloven dat de eindtijd is aangebroken minder geneigd zijn om klimaatbeleid te steunen (Barker en Bearce 2013). De overtuiging dat we in de eindtijd leven hangt samen met de overtuiging dat de toekomstvoorspellingen in de Bijbel letterlijk genomen moeten worden en kunnen worden herkend in concrete fenomenen en gebeurtenissen in de huidige tijd (Sachdeva 2016).

2.2.3 Duurzaamheid als thema binnen de kerken

Onderzoek suggereert dat in veel kerken duurzaamheid steeds meer wordt aangemoedigd (Leary et al. 2016; Minton et al. 2018), waardoor religieuze mensen zich over de tijd heen duurzamer zouden moeten zijn gaan gedragen ('vergroening van het christendom'). Hiervoor is echter geen sterk bewijs. Amerikaans onderzoek suggereert dat christenen zich in de loop der tijd juist minder zorgen zijn gaan maken over het milieu (Konisky 2018). Dit negatieve effect over de tijd werd gevonden voor katholieke, protestantse en andere christelijke denominaties en voor verschillende niveaus van religiositeit.

In Nederland is een groei van duurzame religieuze initiatieven te zien, zij het in beperkte mate. Al in de jaren tachtig stimuleerde het Conciliair proces voor Gerechtigheid, Vrede en Heelheid van de Schepping de inzet van christenen voor het milieu (Raad van Kerken 1988). Tegenwoordig sluiten steeds meer kerken zich aan bij het platform Groene Kerken en voeren steeds meer gelovigen actie voor behoud van het klimaat, bijvoorbeeld in organisaties als Christian Climate Action. We zien echter een wisselend beeld bij de groene activiteiten die kerkelijke gemeenschappen ondernemen. Uit onderzoek onder katholieke parochies blijkt bijvoorbeeld dat in veel parochies aandacht is voor groene activiteiten, zoals het vermijden van plastic en duurzamer papiergebruik. Toch zijn er weinig initiatieven op grote schaal, deels vanwege onvoldoende draagvlak en deels vanwege gebrek aan middelen (Hense et al. 2019). Het beeld bij protestantse kerken is vergelijkbaar (Van der Ziel 2021).

2.2.4 Hypothesen over de relatie tussen religie en milieugerelateerde opvattingen en gedrag

Bepaalde geloofsopvattingen kunnen binnen verschillende religies of denominaties bestaan. Op basis van het literatuuronderzoek verwachten we dat de specifieke opvattingen die religieuze mensen hebben over de relatie tussen mens, natuur en God sterkere voorspellers zijn van hun klimaat- en milieugerelateerde opvattingen en gedrag dan de religieuze groep of denominatie waartoe zij behoren. Concreet verwachten we dat mensen die de mens als rentmeester zien van de aarde, de natuur als heilig beschouwen, geloven dat God alom in de natuur aanwezig is en/of een ecologisch wereldbeeld hebben (oftewel geloven dat de mens niet buiten of boven de natuur staat, maar een onderdeel is van de natuur) zich meer zorgen maken om het milieu en meer geneigd zijn duurzaam gedrag te vertonen. Mensen die de mens zien als heerser over de aarde, die geloven in een almachtige God en/of geloven dat de mensheid zich in de eindtijd bevindt, zullen waarschijnlijk juist minder bezorgd zijn om het milieu en minder geneigd zijn zich vanuit milieuoverwegingen duurzamer te gedragen.

3 Burgerperspectief op klimaatverandering en -beleid: van 2019 naar 2023

Dit hoofdstuk geeft een beeld van het huidige burgerperspectief op klimaatverandering en klimaatbeleid. Hoe kijken burgers in 2023 aan tegen klimaatverandering? Zijn ze overtuigd van het bestaan van klimaatverandering door menselijk handelen? Hoe bezorgd zijn ze over de gevolgen hiervan? Denken ze dat klimaatverandering kan worden tegengegaan, en hoe zien zij hun eigen rol hierin? En hoe kijken ze aan tegen de klimaatmaatregelen? Daarnaast onderzoeken we in hoeverre deze opvattingen van burgers over klimaatverandering en -beleid in 2023 zijn veranderd ten opzichte van 2019.

We focussen in dit hoofdstuk op de eerste van de drie onderzoeksvragen van dit onderzoek:

- 1 Welke opvattingen hebben burgers in 2023 over klimaatverandering en klimaatbeleid? En (hoe) zijn deze veranderd ten opzichte van 2019?

In dit hoofdstuk volgen we het conceptuele model zoals weergegeven in figuur 2.1. In paragraaf 3.1 kijken we eerst naar (veranderingen in) de opvattingen van Nederlandse burgers over klimaatverandering. We richten ons daarbij op probleembesef, normen en waargenomen controle. In paragraaf 3.2 bespreken we vervolgens de (veranderingen in) duurzaam gedrag en de steun voor verandering, zoals die zich uit in opvattingen over klimaatbeleid. Een deel van de resultaten van de analyses wordt weergegeven in figuren in dit hoofdstuk, een deel staat in bijlage A.3.2. Daar wordt in dat geval naar verwezen.

De opvattingen zijn gemeten op schalen (bv. van 'helemaal mee oneens' tot 'helemaal mee eens', en van 'helemaal niet bezorgd' tot 'uiterst bezorgd'). Verschillen tussen 2023 en 2019 zijn getoetst met behulp van *multilevel* lineaire regressieanalyses (veranderingen in gemiddelde scores) en logistische regressieanalyses (veranderingen in het aandeel met een antwoord boven dan wel onder het middelpunt van de schaal). Een uitgebreidere beschrijving van de modellen en de modelresultaten zijn te vinden in bijlage A.3.3.

In de tekst in dit hoofdstuk worden de significante verschillen ten opzichte van 2019 beschreven, die blijven bestaan na correctie voor verschillen in leeftijd, geslacht en opleiding. Als er een verschil genoemd wordt, is het dus een statistisch significant verschil.

3.1 Opvattingen over klimaatverandering

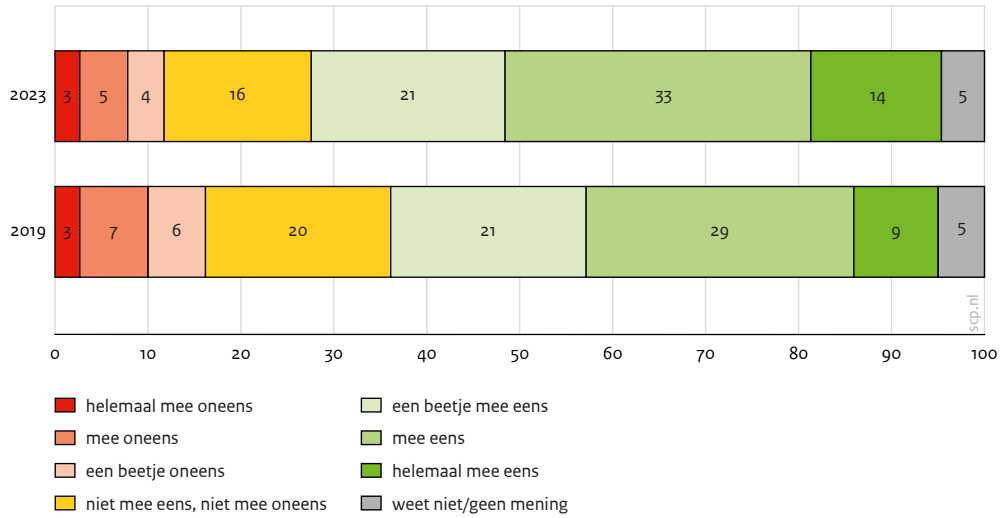
3.1.1 Probleembesef

Mensen zullen – uitgaande van het *norm activation*-model en de *Value Belief Norm*-theorie – naar verwachting het sterkst geneigd zijn zich duurzaam te gedragen als ze overtuigd zijn van het bestaan van klimaatverandering, zich zorgen maken over de gevolgen ervan en dit als een urgent probleem zien. Deze verschillende aspecten van probleembesef worden hierna uitgebreider besproken.

Overtuiging bestaan klimaatverandering

De overgrote meerderheid (95%) van de Nederlanders denkt dat het klimaat de afgelopen honderd jaar is veranderd en een kleinere meerderheid (65%) gelooft ook dat deze verandering eerder toe te schrijven is aan menselijk handelen dan aan een natuurlijke verandering (figuur A.3.1 en A.3.2 in de bijlagen). De overtuiging dat klimaatverandering door menselijk handelen bestaat en bezorgdheid over de gevolgen ervan zijn mogelijk versterkt, doordat mensen ervaren dat het weer verandert (Taylor et al. 2014). In vergelijking met 2019 hebben namelijk steeds meer mensen het gevoel dat het weer in Nederland merkbaar is veranderd door klimaatverandering (zie figuur 3.1).

Figuur 3.1 Reacties op de stelling: ‘Ik heb het gevoel dat het weer in Nederland merkbaar is veranderd door klimaatverandering’, 2019 en 2023 (n = 2384 en 3342, in procenten, gewogen)^a



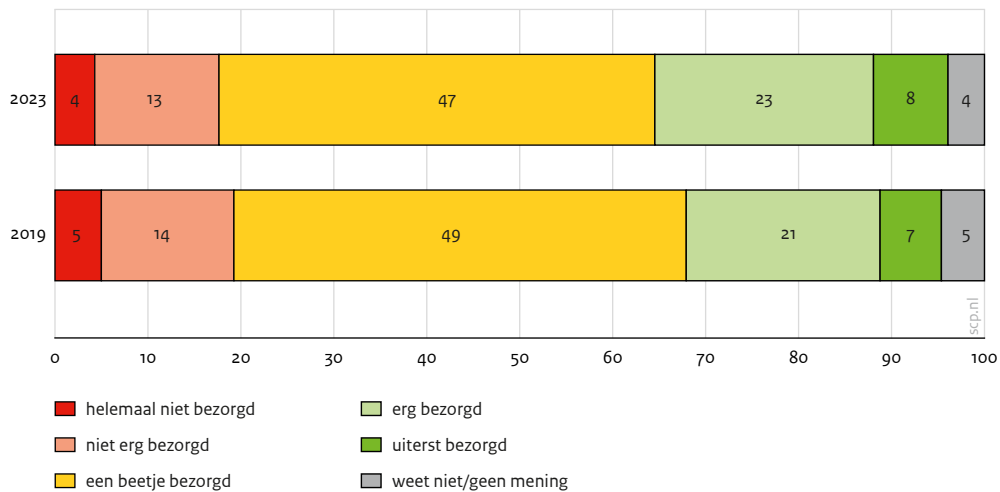
a Basis = alle respondenten (2019: n = 2384; 2023: n = 3342).

Bron: SCP/LISS (BoD'23)

Bezorgdheid over klimaatverandering

Het geloof in klimaatverandering gaat samen met bezorgdheid over de negatieve gevolgen hiervan, zoals extremere weersomstandigheden, zeespiegelstijging en overstromingen en verlies van biodiversiteit. In 2023 is driekwart van de Nederlanders op zijn minst een beetje bezorgd over klimaatverandering en meer mensen dan in 2019 maken zich zelfs erg veel zorgen (figuur 3.2). Ook is er een lichte toename te zien in het aandeel mensen dat zich zorgen maakt dat de klimaatmaatregelen niet voldoende zullen zijn om het probleem op te lossen. In 2023 is 77% daar in elk geval een beetje bezorgd over (figuur 3.3).

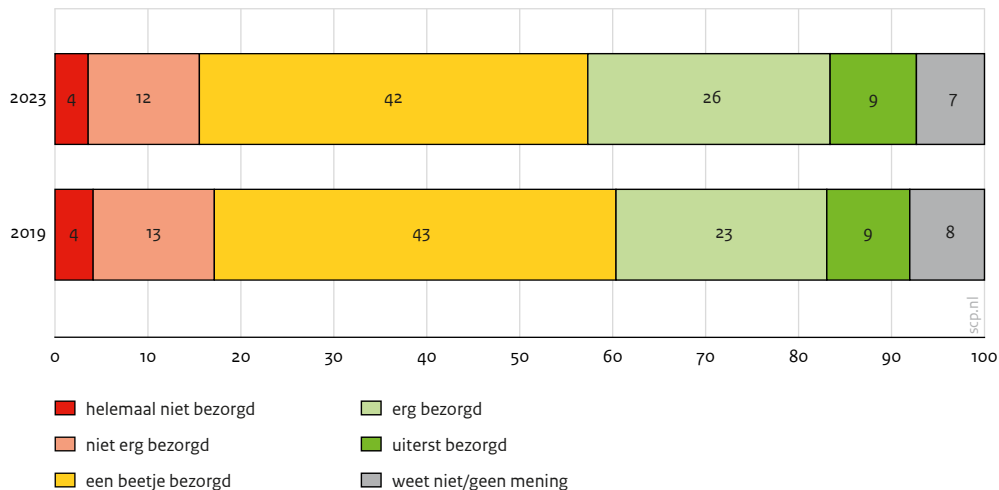
Figuur 3.2 Antwoorden op de vraag: ‘Hoe bezorgd bent u over klimaatverandering?’, 2019 en 2023 (n = 2384 en 3342, in procenten, gewogen)^a



a Basis = alle respondenten (2019: n = 2384; 2023: n = 3342).

Bron: SCP/LISS (BoD'23)

Figuur 3.3 Antwoorden op de vraag: ‘Hoe bezorgd bent u dat maatregelen tegen klimaatverandering niet goed genoeg zullen zijn om het klimaatprobleem op te lossen?’, 2019 en 2023 (n = 2384 en 3342, in procenten, gewogen)^a



a Basis = alle respondenten (2019: n = 2384; 2023: n = 3342).

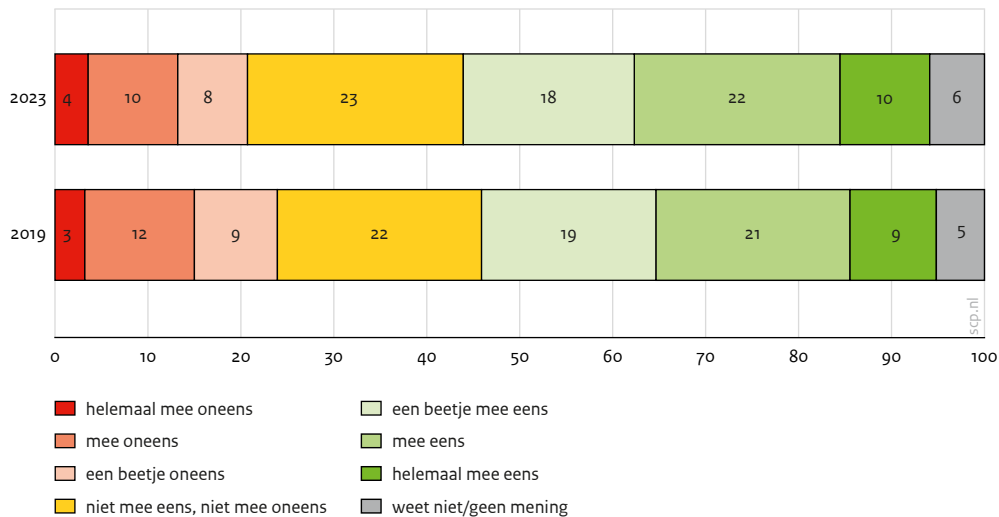
Bron: SCP/LISS (BoD'23)

Deze bezorgdheid gaat maar in beperkte mate over gevolgen van klimaatverandering voor het eigen leven: in 2023 is 17% van de Nederlanders daar erg of uiterst bezorgd over (figuur A.3.3 in de bijlagen). De zorgen gaan meer over de gevolgen van klimaatverandering op het leven van toekomstige generaties (53%; figuur A.3.5 in de bijlagen), voor de natuur en het milieu (49%; figuur A.3.6 in de bijlagen) en het leven van alle mensen wereldwijd (45%; figuur A.3.4 in de bijlagen). Hoewel er in vergelijking met 2019 wat meer mensen zijn die zich weinig zorgen maken over de gevolgen voor de natuur en het milieu, zijn Nederlanders zich over de drie andere thema's meer zorgen gaan maken.

Waargenomen urgentie

Zelfs als mensen overtuigd zijn van het bestaan van klimaatverandering en er bezorgd over zijn, kunnen zij verschillen in de mate waarin zij klimaatverandering als een *urgent* probleem zien. Voor sommigen heeft klimaatverandering prioriteit, anderen zullen andere problemen belangrijker of urgenter vinden. Over het algemeen neemt de gevoelde urgentie van het klimaatprobleem toe. Vergeleken met 2019 zijn in 2023 meer mensen het (een beetje tot helemaal) eens met de stelling dat de mensheid direct in actie zou moeten komen (74% in 2023 vs. 65% in 2019; figuur A.3.5 in de bijlagen). De helft van de Nederlanders vindt ook dat de huidige generaties te weinig doen om klimaatverandering tegen te gaan voor toekomstige generaties (figuur 3.4). Het aandeel mensen dat dat juist niet vindt, is sinds 2019 licht gedaald.

Figuur 3.4 Reacties op de stelling: 'Ik heb het gevoel dat de huidige generaties weinig doen aan het tegengaan van klimaatverandering, waardoor toekomstige generaties in de problemen zullen komen', 2019 en 2023 (n = 2384 en 3342, in procenten, gewogen)^a



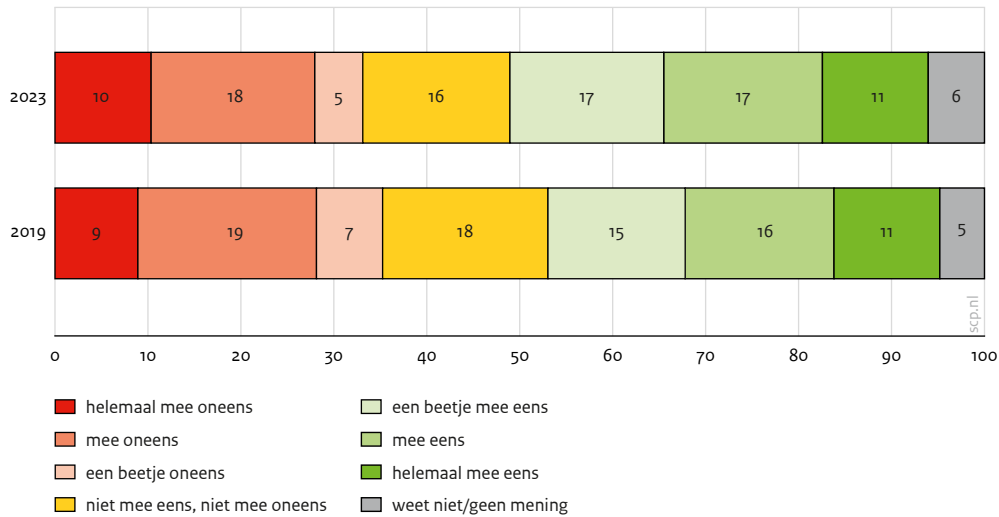
a Basis = alle respondenten (2019: n = 2384; 2023: n = 3342).

Bron: SCP/LISS (BoD'23)

Bijna driekwart van de Nederlanders vindt het dan ook belangrijk dat er anders geleefd gaat worden om klimaatverandering tegen te gaan (figuur A.3.8 in de bijlagen), dat er zuinig met energie wordt omgegaan (figuur A.3.9 in de bijlagen) en dat er een omschakeling plaatsvindt van kolen, olie en gas naar groene energie (figuur A.3.10 in de bijlagen). In vergelijking met 2019 is de groep die van mening is dat er anders geleefd moet gaan worden in 2023 iets gegroeid. De groep die duidelijk voorstander is van een energietransitie is echter juist iets gekrompen.

We zien dus dat veel Nederlanders het klimaatprobleem erkennen en als urgent zien. Er is echter ook een aanzienlijke groep Nederlanders die hier anders in staat. Bij hen leidt de aandacht voor klimaatverandering tot onvrede, bijvoorbeeld omdat zij vinden dat de maatregelen tegen klimaatverandering aan hen worden opgedrongen en dat er belangrijkere problemen zijn om aan te pakken. Zo zijn vier op de tien Nederlanders van mening dat er te veel aandacht is voor het tegengaan van klimaatverandering (figuur A.3.11 in de bijlagen) en maakt 30% zich (op zijn minst een beetje) boos over de aandacht voor dit thema (figuur A.3.12 in de bijlagen). Hoewel hierin geen duidelijke verandering te zien is ten opzichte van 2019, zien we die wel bij andere onderwerpen. Zo is er een kleine toename in het aantal mensen dat vindt dat een kleine groep Nederlanders maatregelen tegen klimaatverandering opdringt aan de rest. In 2023 is 45% het hier een beetje tot helemaal mee eens (tegenover 42% in 2019; zie figuur 3.5). Ook zeggen steeds meer mensen dat de discussie over milieu en klimaat hun plezier in het leven in dermate beïnvloedt dat zij (af en toe) het gevoel hebben nergens meer van te mogen genieten (figuur A.3.13 in de bijlagen). Desondanks storen meer Nederlanders zich aan mensen die zich helemaal niet bezighouden met milieu, klimaat of duurzaamheid dan aan mensen die zich hier heel erg mee bezighouden (figuren A.3.14 en A.3.15 in de bijlagen). Vergeleken met 2019 storen mensen zich in 2023 wel iets minder aan mensen die zich helemaal niet bezighouden met deze onderwerpen.

Figuur 3.5 Reacties op de stelling: 'Ik heb het gevoel dat een kleine groep Nederlanders maatregelen tegen klimaatverandering opdringt aan de rest', 2019 en 2023 (n = 2384 en 3342, in procenten, gewogen)^a



a Basis = alle respondenten (2019: n = 2384; 2023: n = 3342).

Bron: SCP/LISS (BoD'23)

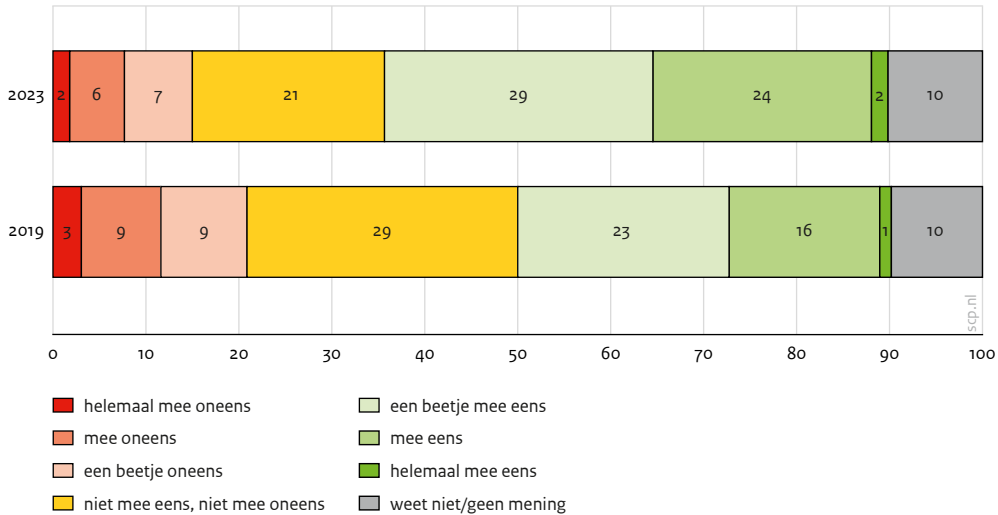
3.1.2 Sociale en persoonlijke normen

Duurzame gedragsintenties en daadwerkelijk duurzaam gedrag worden volgens het conceptuele model in figuur 2.1 ingegeven door attitudes, sociale en persoonlijke normen, en waargenomen controle. In deze paragraaf geven we eerst inzicht in de waargenomen sociale en persoonlijke normen van Nederlanders. Vervolgens kijken we naar de mate waarin mensen geloven dat klimaatverandering kan worden tegengegaan door gedragsverandering (waargenomen controle).

Waargenomen sociale normen

De waargenomen sociale normen ten aanzien van duurzaam gedrag lijken te veranderen. In 2023 zeggen meer Nederlanders dat mensen in hun omgeving zich duurzaam proberen te gedragen (figuur 3.6). In 2019 gaf nog maar 40% van de respondenten aan dat zij het (een beetje) eens waren met de stelling dat mensen in hun omgeving zich duurzaam proberen te gedragen; in 2023 was hun aandeel al gegroeid naar 55%.

Figuur 3.6 Reacties op de stelling: 'De meeste mensen in mijn omgeving proberen zich duurzaam te gedragen', 2019 en 2023 (n = 2384 en 3342, in procenten, gewogen)^a



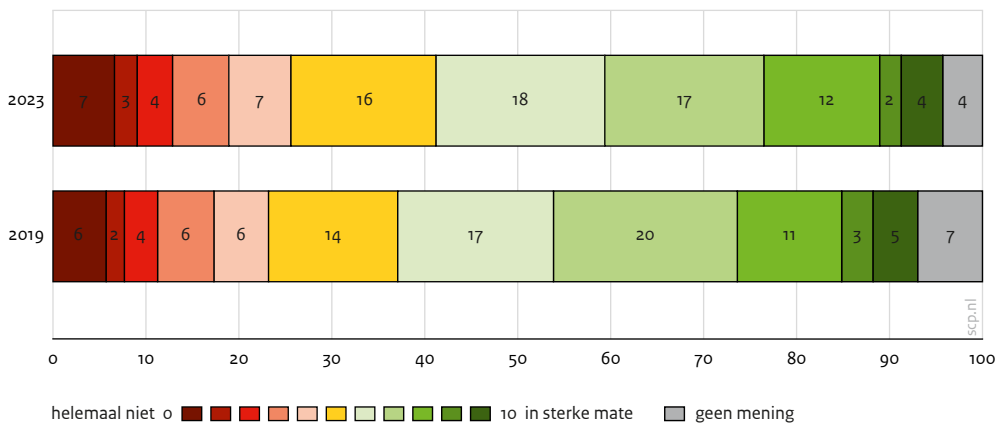
a Basis = alle respondenten (2019: n = 2384; 2023: n = 3342).

Bron: SCP/LISS (BoD'23)

Persoonlijke normen

We zien geen duidelijke veranderingen in persoonlijke normen: de mate waarin duurzaam gedrag als het moreel juiste gedrag gezien wordt. In de vragenlijst is heel direct gevraagd in welke mate mensen zich persoonlijk verantwoordelijk voelen om klimaatverandering te verminderen (figuur 3.7). In beide jaren geldt dit voor een kleine meerderheid (53% in 2023 en 56% in 2019).

Figuur 3.7 Antwoorden op de vraag: 'In welke mate voelt u zich persoonlijk verantwoordelijk om te proberen klimaatverandering te verminderen?', 2019 en 2023 (n = 2384 en 3342, in procenten, gewogen)^a



a Basis = alle respondenten (2019: n = 2384; 2023: n = 3342).

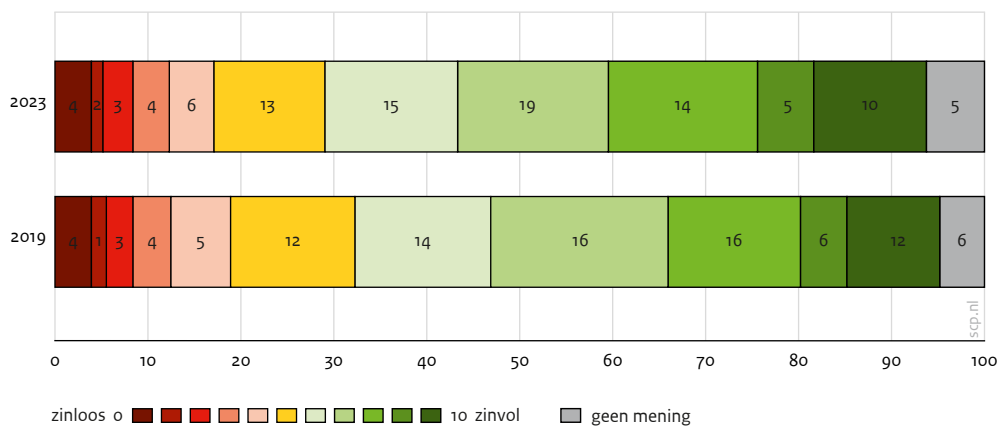
Bron: SCP/LISS (BoD'23)

3.1.3 Waargenomen controle

Waargenomen controle is de mate waarin mensen denken dat de mens kan bijdragen aan het tegengaan van klimaatverandering. Hierbij maken we onderscheid tussen uitkomsteffectiviteit (geloven dat de milieuproblemen kunnen worden tegengegaan) en zelfeffectiviteit (geloven dat men door eigen acties kan bijdragen aan het tegengaan van milieuproblemen).

Ongeveer twee derde van de Nederlandse bevolking denkt dat mensen een rol kunnen spelen in het tegengaan van klimaatverandering (figuur A.3.16). Een vergelijkbare groep heeft het gevoel zelf iets bij te kunnen dragen aan klimaatverandering. In 2023 heeft 63% van de Nederlanders het gevoel dat het zinvol is om zelf iets bij te dragen (figuur 3.8) en denkt 55% na over wat zij in hun dagelijks leven kunnen doen om klimaatverandering tegen te gaan (figuur A.3.17 in de bijlagen). Hierin is geen significante verschuiving te zien ten opzichte van 2019.

Figuur 3.8 Antwoorden op de vraag: ‘In hoeverre hebt u het gevoel dat het zinloos of zinvol is om zelf iets bij te dragen aan het tegengaan van klimaatverandering?’, 2019 en 2023 (n = 2384 en 3342, in procenten, gewogen)^a



a Basis = alle respondenten (2019: n = 2384; 2023: n = 3342).

Bron: SCP/LISS (BoD'23)

3.2 Duurzaam gedrag en steun voor verandering

De in paragraaf 3.1 beschreven factoren zijn – uitgaande van ons conceptuele model in figuur 2.1 – onderliggend aan in hoeverre mensen zich duurzaam gedragen of de intentie hebben om dat te doen. Ook hebben ze mogelijk invloed op de mate waarin mensen achter klimaatmaatregelen staan en/of zich zorgen maken over de gevolgen daarvan (zie hoofdstuk 6). De volgende paragrafen gaan in op gedrag en intenties.

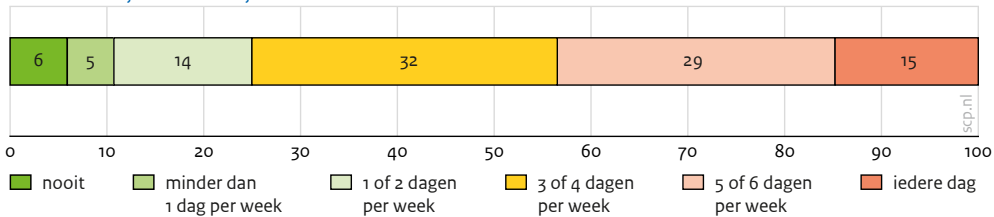
3.2.1 Duurzaam gedrag

Volgens Milieu Centraal stoot een Nederlands huishouden gemiddeld 19.500 kilo CO₂ per jaar uit. Eten en drinken (21%), vervoer (20%), energie in huis (17%), spullen en kleding (12%) en vliegen (9%) dragen hier het meest aan bij (Milieu Centraal 2023). Om inzicht te krijgen in hoe duurzaam mensen zich gedragen is in de vragenlijst daarom gevraagd hoe vaak mensen 1) vlees eten, 2) met het vliegtuig reizen, 3) met de auto reizen, 4) op het energieverbruik letten, en 5) nieuwe kleding en/of schoenen kopen. Naast het gedrag op deze vijf leefterreinen is ook gevraagd in hoeverre mensen een bestrate (vs. groene) tuin hebben. Een groene tuin is goed voor het milieu, omdat het bijdraagt aan biodiversiteit. Daarnaast kan een groene tuin ook bijdragen aan het verminderen van klimaatproblemen, zoals hittestress, wateroverlast en droogte (klimaatadaptatie).

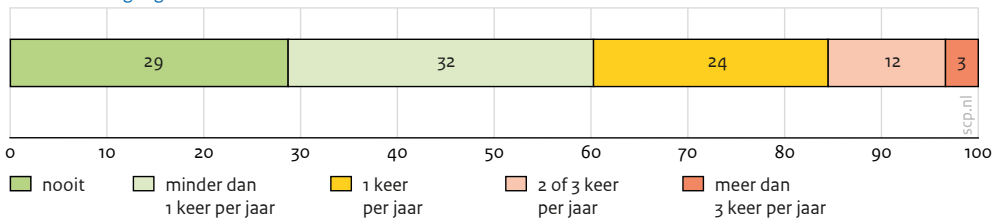
Figuur 3.9 geeft een overzicht van het zelfgerapporteerd gedrag op de zes leefterreinen. Afhankelijk van het leefterrein geeft 6% (nooit vlees eten bij de warme maaltijd) tot 29% (nooit met het vliegtuig reizen) aan op dit moment al het meest duurzame gedrag op dat terrein te vertonen. Dit duurzame gedrag hoeft overigens niet per se te zijn gebaseerd op duurzaamheidsoverwegingen. Ook kostenoverwegingen kunnen een rol spelen, waarbij die rol groter zal zijn op leefterreinen met relatief grote prijsverschillen tussen meer en minder duurzame opties. Van de mensen die minder dan drie dagen per week vlees eten bij de warme maaltijd (ongeveer een kwart van alle respondenten) geeft bijvoorbeeld 19% als (een van de) reden(en) hiervoor dat vlees te duur is. En voor 61% is het besparen op hun energierekening de belangrijkste reden om op hun energieverbruik te letten.

Figuur 3.9 Zelfgerapporteerd gedrag op zes leefterreinen, 2023 (n = 2045-3342, in procenten, gewogen)^a

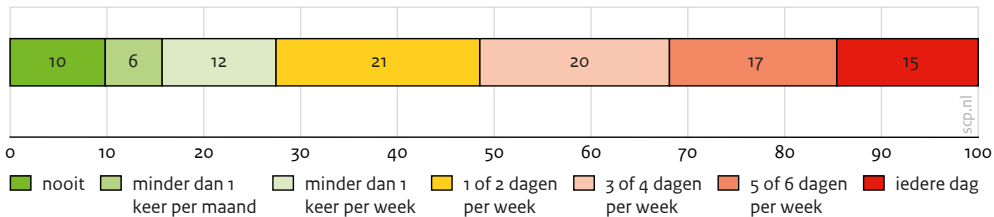
a. vlees eten bij warme maaltijd



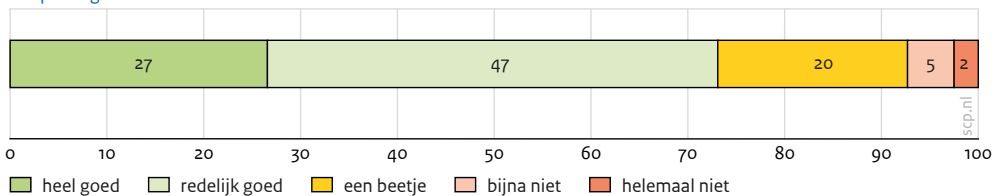
b. met het vliegtuig reizen



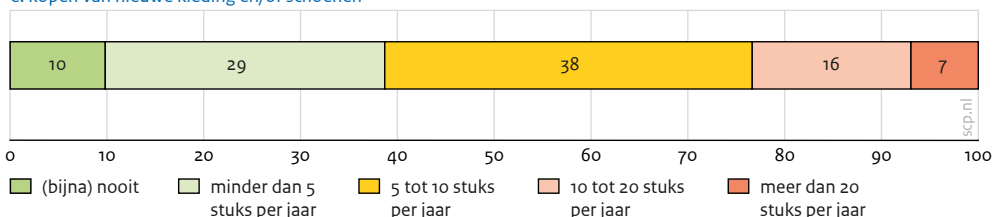
c. met de auto reizen

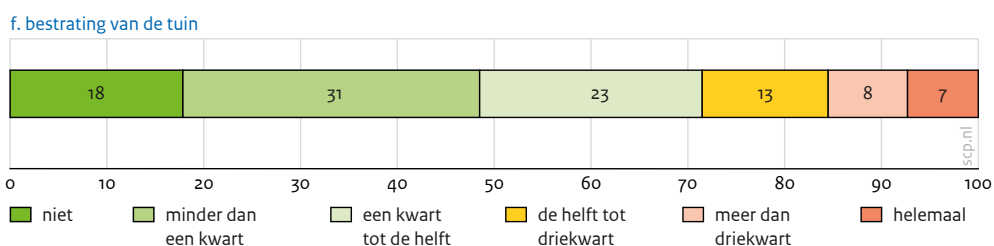


d. op energieverbruik letten



e. kopen van nieuwe kleding en/of schoenen





a Bestrating van de tuin: n = 2045; alle andere items: n = 3342.

Bron: SCP/LISS (BoD'23)

3.2.2 Opvattingen over klimaatbeleid

Ook kijken we naar de opvattingen van Nederlanders over klimaatbeleid, en of (en hoe) deze opvattingen veranderd zijn ten opzichte van 2019. We maken daarbij onderscheid tussen zorgen over de gevolgen van klimaatmaatregelen en percepties van de rechtvaardigheid van deze maatregelen.

Zorgen over gevolgen klimaatmaatregelen

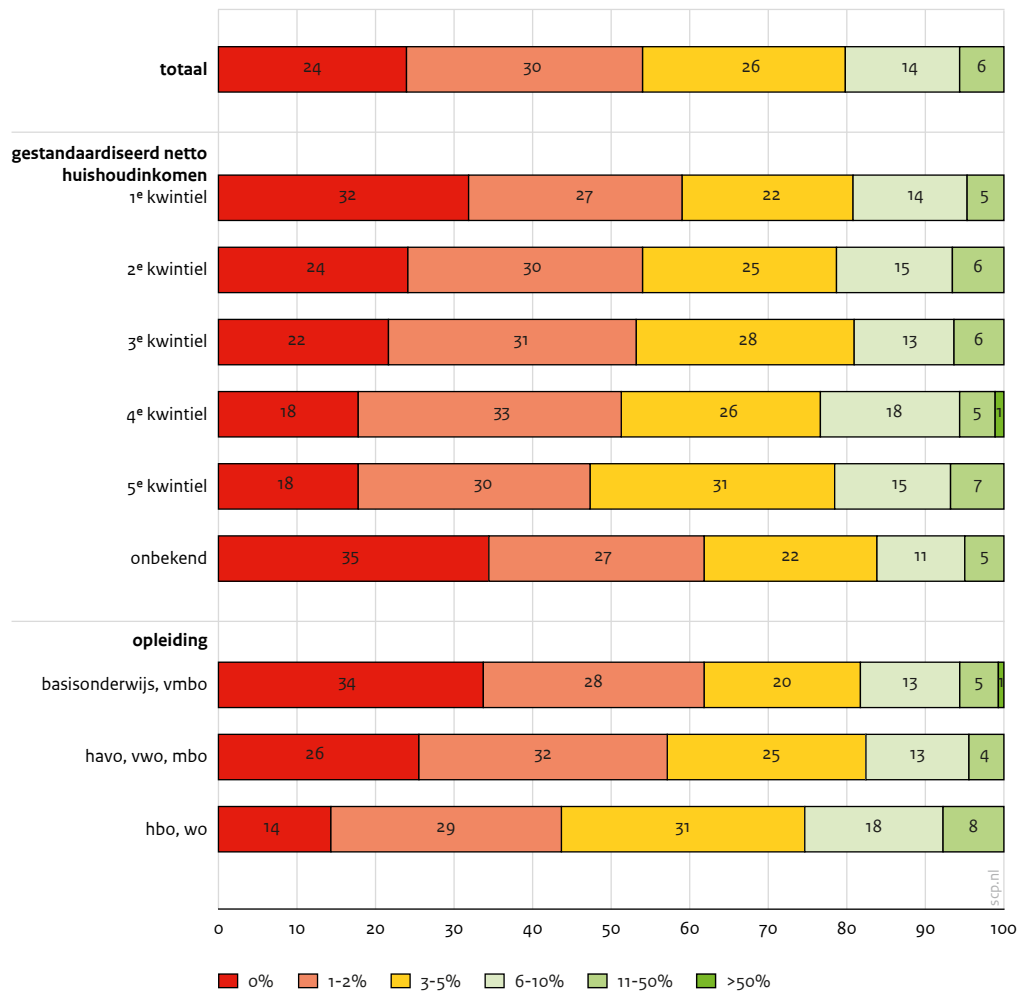
Een substantieel deel van de bevolking maakt zich zorgen over de gevolgen van klimaatmaatregelen. Het aandeel Nederlanders dat bezorgd is dat zij door de maatregelen anders moeten gaan leven is sinds 2019 iets gestegen (figuur A.3.20 in de bijlagen): ongeveer zes op de tien mensen maken zich hier op z'n minst een beetje zorgen over (tegenover ongeveer de helft in 2019). Nog meer mensen zijn bezorgd dat deze maatregelen hun leven duurder zullen maken (figuur A.3.18 in de bijlagen), of ervoor zullen zorgen dat ze (meer) moeite krijgen met het betalen van de energierekening (figuur A.3.19 in de bijlagen).

Rechtvaardigheid van klimaatmaatregelen

Een ander soort zorgen die mensen over klimaatmaatregelen kunnen hebben, zijn zorgen over de verdeling van de kosten die hieraan verbonden zijn. Ook deze zorgen komen veel voor. Zo'n zes op de tien Nederlanders heeft het gevoel hebben dat de kosten voor het tegengaan van klimaatverandering niet eerlijk verdeeld worden tussen arme en rijke Nederlanders (zie figuur A.3.21 in de bijlagen). Nog iets meer mensen, ongeveer zeven op de tien, hebben het gevoel dat deze kosten niet eerlijk verdeeld worden tussen burgers en bedrijven, al is hierin wel een lichte daling te zien ten opzichte van 2019 (zie figuur A.3.22 in de bijlagen).

Om meer inzicht te krijgen in hoe mensen de verdeling dan *wel* graag zouden zien, is aan respondenten gevraagd hoeveel van hun inkomen ze zelf zouden willen afstaan. Als zij zich voorstellen dat natuurrampen in Nederland voorkomen kunnen worden als iedereen geld inlegt, dan is een kwart helemaal niet bereid (of in staat) om iets van het inkomen af te staan (figuur 3.10). Iets meer dan de helft zou 1% tot 10% willen afstaan, 14% zou tussen de 11% en 50% willen afstaan en 6% meer dan de helft van het netto inkomen. Deze percentages dalen als het gaat om het voorkomen van natuurrampen die niet in Nederland zouden plaatsvinden, maar in andere landen. Dan zou ongeveer een derde van de Nederlanders niets willen (of kunnen) afstaan (figuur A.3.23). Vooral als het gaat om het bijdragen van een fors deel van het inkomen (meer dan 10%) zien we weinig verschillen tussen inkomens en tussen opleidingsrichtingen.

Figuur 3.10 Antwoorden op de vraag: ‘Stelt u zich voor dat natuurrampen in Nederland kunnen worden voorkomen als iedereen geld inlegt. Hoeveel procent van uw netto inkomen bent u bereid hiervoor af te staan?’, 2023 (n = 3342, in procenten, gewogen)^a



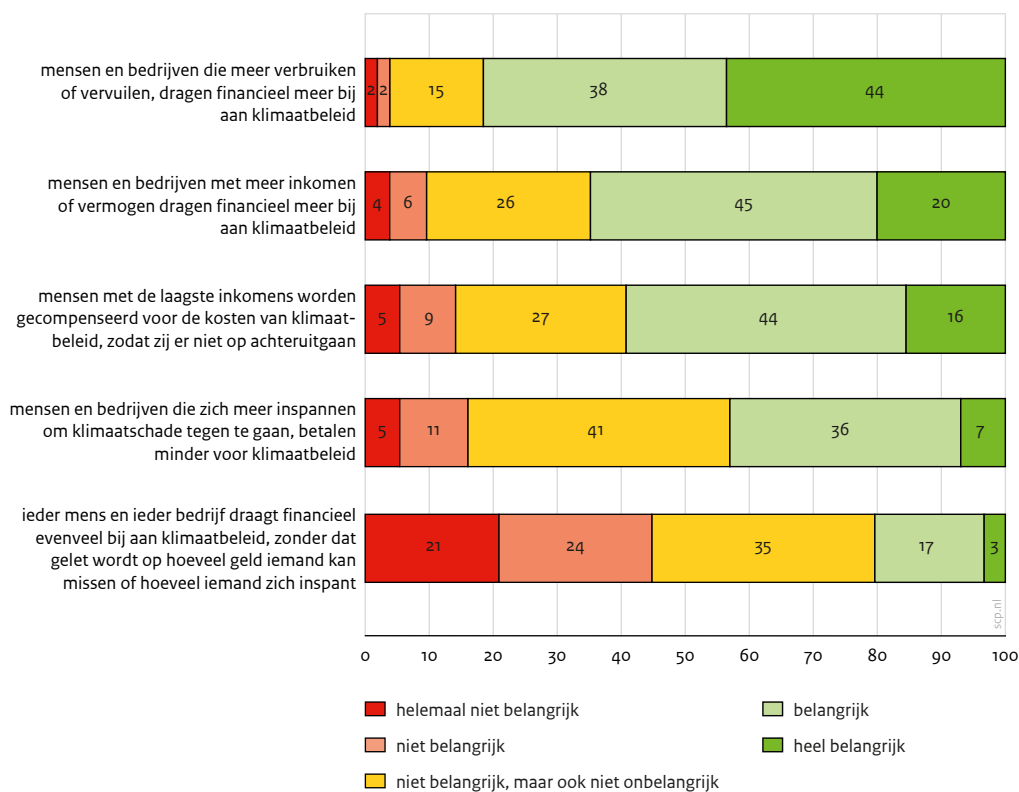
a Basis = alle respondenten (n = 3342). Onbekend: n = 347.

Bron: SCP/LISS (BoD'23)

Veel mensen zijn van mening dat degenen die zich het meest vervuilend gedragen en/of de hoogste inkomens hebben, het meest (financieel) moeten bijdragen om natuurrampen te voorkomen (figuur A.3.24). Vooral het gedrag van wie vervuilen is hierbij van belang, meer dan hun inkomen. Een minderheid is namelijk van mening dat mensen met ongeveer hetzelfde inkomen hetzelfde moeten bijdragen – ongeacht hun gedrag.

Dezelfde overwegingen zien we als we vragen naar de algemene principes van bekostiging van het klimaatbeleid in Nederland. Bij de verdeling van de kosten van het klimaatbeleid vindt een overgrote meerderheid (82%) van de Nederlanders het belangrijk dat mensen en bedrijven die meer verbruiken of vervuilen financieel ook meer bijdragen (figuur 3.11). Daarnaast vindt een meerderheid van de mensen het belangrijk dat mensen en bedrijven met meer inkomen of vermogen financieel meer bijdragen (65%), en dat mensen met de laagste inkomens worden gecompenseerd voor de kosten van klimaatbeleid, zodat zij er niet op achteruitgaan (60%).

Figuur 3.11 Antwoorden op de vraag: ‘De overheid treft maatregelen om Nederland te beschermen tegen de gevolgen van klimaatverandering. Dit heet klimaatbeleid. Mensen en bedrijven betalen, bijvoorbeeld via belastingen, de kosten van die maatregelen. Hoe belangrijk vindt u het volgende?’, 2023 (n = 3342, in procenten, gewogen)^a



a Basis = alle respondenten (n = 3342).

Bron: SCP/LISS (BoD'23)

3.3 Conclusie

Nederlanders zijn over het algemeen overtuigd van het bestaan van klimaatverandering en de rol van de mens hierin. Zo'n driekwart van hen maakt zich zorgen over klimaatverandering, en in vergelijking met 2019 maken meer mensen zich zelfs erg veel zorgen. Deze bezorgdheid gaat niet per se over de gevolgen van klimaatverandering voor hun eigen leven, maar vooral over de gevolgen voor toekomstige generaties, voor de natuur en het milieu en voor het leven van alle mensen wereldwijd. Sinds 2019 is het gevoel van urgentie toegenomen: meer mensen hebben het gevoel dat de mensheid in actie moet komen om klimaatverandering tegen te gaan en anders moet gaan leven. Ook lijkt de sociale norm te veranderen: meer mensen hebben het gevoel dat de mensen om hen heen zich duurzaam proberen te gedragen.

Een meerderheid van de Nederlanders gelooft dat de mens invloed kan hebben op klimaatverandering en dat het zinvol is om iets bij te dragen aan het tegengaan hiervan. Driekwart van de Nederlanders geeft ook aan bereid te zijn financieel bij te dragen aan het voorkomen van natuurrampen – als iedereen bijdraagt. Toch voelt slechts een kleine meerderheid zich persoonlijk verantwoordelijk voor het tegengaan van klimaatverandering. Dat kan te maken hebben met zorgen over de rechtvaardigheid van klimaatmaatregelen: veel mensen vinden dat de kosten hiervoor niet eerlijk verdeeld worden tussen arm en rijk en tussen burgers en bedrijven. Velen zouden graag zien dat mensen (of bedrijven) die zich vervuiler

gedragen en mensen met hogere inkomens meer gaan bijdragen. Op dit moment zijn veel mensen bang dat klimaatmaatregelen hun leven duurder zullen maken, ze moeite krijgen met het betalen van de energierekening en/of anders moeten gaan leven.

Tot slot is het van belang stil te staan bij het feit dat er een substantiële groep Nederlanders is bij wie aandacht voor klimaatverandering tot onvrede leidt. Zij maken zich bijvoorbeeld boos over het feit dat er zoveel aandacht naar dit thema gaat, terwijl er volgens hen belangrijkere problemen zijn die aangepakt moeten worden. De groep die vindt dat een kleine groep Nederlanders klimaatmaatregelen opdringt aan de rest of het gevoel krijgt nergens meer van te mogen genieten, is de afgelopen jaren iets gegroeid.

4 Veranderbereidheid van leefstijl

In het vorige hoofdstuk zagen we dat het probleembesef groot is bij een ruime meerderheid van de Nederlanders, maar dat slechts een minderheid dit ook omzet naar duurzaam gedrag. Dit hoofdstuk richt zich op het vraagstuk van de veranderbereidheid van leefstijl. Zijn mensen bereid offers te brengen voor het tegengaan van klimaatverandering (of milieubescherming in brede zin) en hun leefstijl te veranderen, en zo ja: in welke omstandigheden, onder welke condities en op welke terreinen? Het gaat in dit hoofdstuk daarmee om de tweede deelvraag, zoals uiteengezet in de inleiding:

- 2 In hoeverre zijn mensen bereid hun gedrag te veranderen (minder autorijden, minder vliegen, minder vlees eten, enz.) om bij te dragen aan het tegengaan van klimaatverandering? Wat is de invloed van beleid (beprijzing en of subsidie) hierbij? Wat is de invloed van een dreiging van natuurrampen, de sociale omgeving en de opstelling van overheid, wetenschap en maatschappelijk middenveld?

Om deze vraag te beantwoorden hebben we verschillende methoden toegepast. Allereerst hebben we mensen via gesloten vragen direct gevraagd naar hun bezuinigingsvoorkeuren. Daarnaast hebben we een vignettenstudie uitgevoerd om – indirect – de afwegingen die mensen maken te achterhalen. Het voordeel hiervan is dat het onbewuste afwegingspatronen blootlegt. Paragraaf 4.1 richt zich op bezuinigingsvoorkeuren wanneer daar direct naar gevraagd wordt. Paragraaf 4.2 focust op veranderbereidheid en de invloed van beleid en bredere context daarop, en zet de resultaten van het vignettenonderzoek uiteen.

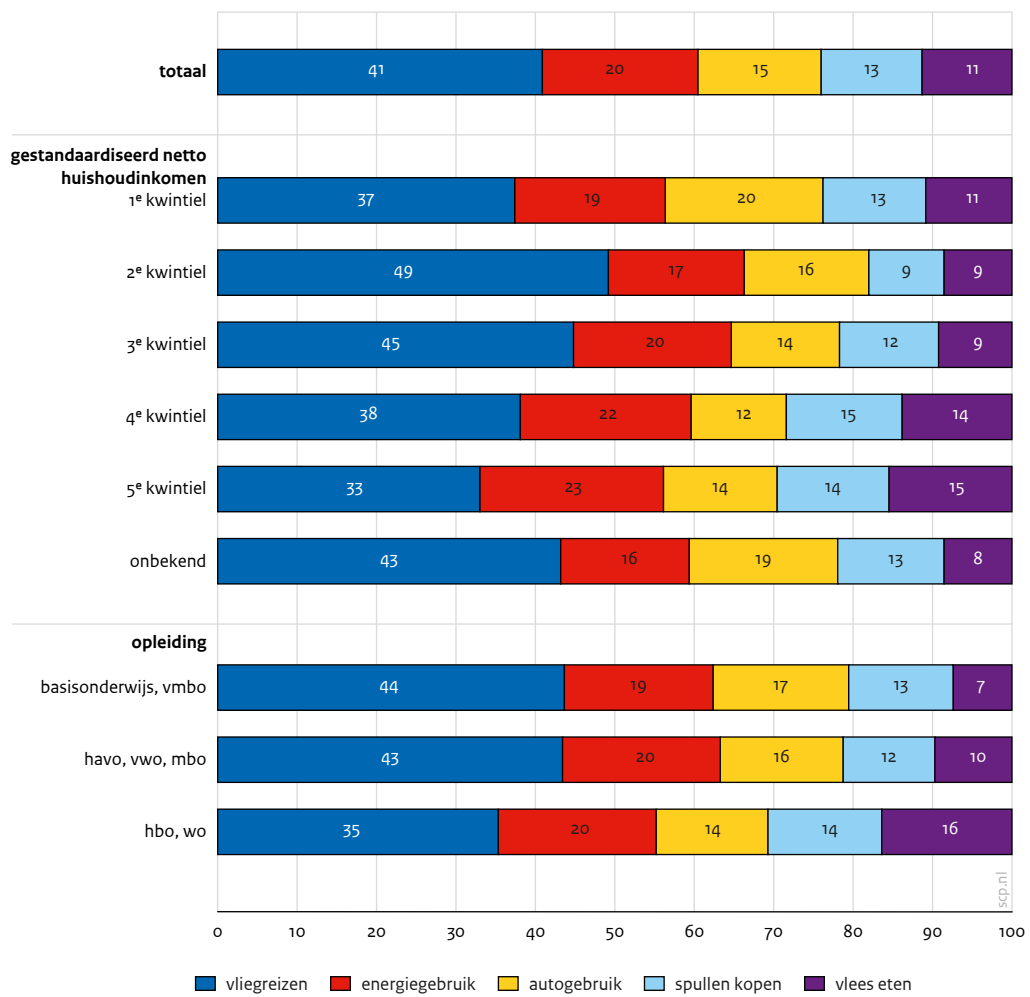
4.1 Bezuiniging

Om een eerste beeld te krijgen van de veranderbereidheid op verschillende onderdelen van het leven, is respondenten gevraagd waarop ze het liefst zouden bezuinigen. Met stip op één staan vliegreizen (41%), gevolgd door energiegebruik (20%) en het gebruik van de auto (15%). Op het eten van vlees willen de minste Nederlanders bezuinigen (11%) (zie figuur 4.1). Eenzelfde patroon is te zien als we mensen vragen 1500 euro te verdelen over bezuinigingen: mensen zouden het grootste bedrag willen bezuinigen op vliegreizen en het kleinste bedrag op vlees eten (zie figuur 4.2). De spreiding is eveneens het grootste bij vliegreizen; de verschillen van inzicht hierop zijn groot. Het meest eensgezind zijn mensen over de bezuiniging op het eten van vlees.

Voorals mensen die een laag inkomen hebben maar niet in de laagste inkomensgroep vallen, zijn geneigd te bezuinigen op vliegreizen.¹¹ Dit geldt ook voor mensen met een afgeronde havo-, vwo- of mbo-opleiding; als het moet, zouden zij vaker willen bezuinigen op vliegreizen dan hbo- en wo-opgeleiden. Mensen met alleen een basisschool- of vmbo-opleiding zijn het vaakst bereid te bezuinigen op reizen met de auto. Mensen met een relatief hoog inkomen die niet in de hoogste inkomenscategorie vallen en hbo- en wo-opgeleiden zijn juist meer geneigd te bezuinigen op het kopen van spullen. Hbo- en wo-opgeleiden zijn ook meer bereid te bezuinigen op het eten van vlees.

¹¹ Respondenten zijn ingedeeld in kwintielen op basis van het gestandaardiseerde netto maandinkomen van hun huishouden (ook wel 'koopkracht'). Bij de bepaling hiervan is rekening gehouden met de schaalvoordelen van een gemeenschappelijke huishouding, waardoor het inkomen vergelijkbaar is tussen huishoudens van verschillende groottes en samenstellingen (voor meer detail, zie bijlage A.4.3).

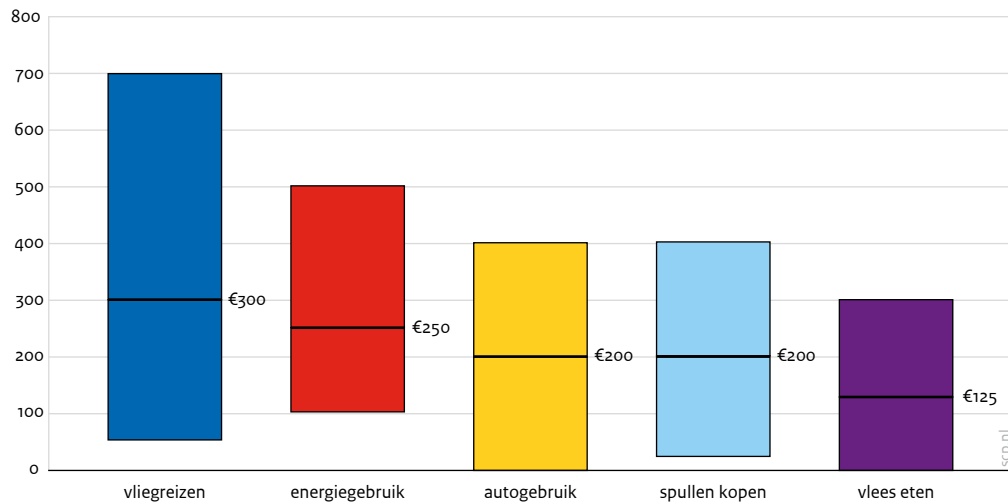
Figuur 4.1 Antwoorden op de vraag: ‘Stel dat, om meer te verduurzamen, (bijna) iedereen in onze samenleving de komende jaren ergens op moet bezuinigen. Waar zou u zelf het liefst op bezuinigen?’, 2023 (n = 3342, in procenten, gewogen)^a



a Basis = alle respondenten (n = 3342). Onbekend: n = 347.

Bron: SCP/LISS (BoD'23)

Figuur 4.2 Antwoorden op de vraag: ‘Stel dat die bezuiniging alle volwassenen ongeveer 1500 euro per persoon per jaar kost. Hoe zou u voor uzelf die kosten verdelen over de vijf mogelijkheden?’, 2023 (n = 3342, gewogen 25^e, 50^e en 75^e percentiel in euro's)^a



a De zwarte streep geeft de mediaan aan per categorie. Dat is het midden van de verdeling, dat wil zeggen dat 50% van de gewenste bezuinigingen onder de mediaan ligt en 50% erboven.

Bron: SCP/LISS (BoD'23)

4.2 Veranderbereidheid

4.2.1 Onderzoeksdesign vignettenstudie

Om te onderzoeken hoe bereid mensen zijn hun eigen gedrag te veranderen kijken we specifiek naar zes impactvolle gedragingen. In hoeverre zijn mensen bereid om 1) minder vlees te eten, 2) minder met het vliegtuig te reizen, 3) minder met de auto te reizen, 4) meer te letten op energiegebruik, 5) minder nieuwe kleding en schoenen te kopen, en 6) de tuin te vergroenen? We willen ook weten waardoor deze bereidheid bepaald wordt. Om hierop een antwoord te kunnen geven, hebben we een vignettenonderzoek gedaan.

Kader 4.1 Vignettenstudie

Een vignettenstudie is een onderzoeksmethode waarbij deelnemers wordt gevraagd om verschillende scenario's of keuzes te beoordelen door middel van gestandaardiseerde 'vignetten' of situatieschetsen. Deze vignetten kunnen bijvoorbeeld bestaan uit verschillende productopties, beleidsalternatieven of behandelingen. Deelnemers geven vervolgens hun voorkeuren, meningen of beslissingen weer voor elk gepresenteerd vignet. De gestandaardiseerde presentatie van vignetten zorgt voor consistentie in de informatie die aan deelnemers wordt gepresenteerd, waardoor de vergelijkbaarheid van reacties wordt vergroot. Door de gestandaardiseerde aanpak kunnen vignettenstudies de invloed van bepaalde biases of contextuele factoren verminderen die kunnen optreden bij bijvoorbeeld interviews of enquêtes.

Onderdeel van het vignettenonderzoek was het meten van de invloed van vier contextuele factoren op de veranderbereidheid. Voor willekeurig drie van de zes impactvolle gedragingen (vlees eten, met het vliegtuig reizen, met de auto reizen, enz.) kregen respondenten mogelijke toekomstscenario's (vignetten) te lezen. Elk vignet bevatte informatie over vier factoren:

- 1 informatie over hoeveel natuurrampen, zoals hitte, droogte en overstromingen, er de komende jaren zullen voorkomen (meer, iets meer, evenveel, minder);
- 2 informatie over of mensen in de sociale omgeving het niet-duurzame gedrag afkeuren of juist goedkeuren (en waarom);

- 3 informatie over de mate waarin een bepaald soort gedrag (duurzaam of niet-duurzaam) de komende jaren goedkoper of duurder wordt (beleid);
- 4 informatie over welke partij een oproep doet om duurzamer gedrag te vertonen: de overheid, wetenschappers, maatschappelijke organisaties of kerken.

Vignettendesign

Elk van de factoren – natuurrampen, sociale omgeving, beleid, en oproep – had vier niveaus (zie bijlage B voor de exacte teksten per factor en per leefterrein). Per leefterrein waren er in totaal 64 vignetten, dat wil zeggen: 64 combinaties van factorniveaus. Deze vignetten zijn met behulp van een algoritme zo gekozen dat er, over alle vignetten heen, geen samenhang is tussen de vier factoren.¹² Hierdoor kunnen we per contextuele factor en per factorniveau bepalen in hoeverre deze bijdraagt aan de veranderbereidheid. Figuur 4.1 geeft een voorbeeld van een vignet met betrekking tot vlees eten.

Figuur 4.3 Voorbeeld van een vignet (vlees eten)

Stelt u zich voor dat komende jaren...

- er iets meer natuurrampen komen, zoals hitte, droogte en overstromingen
- mensen in uw omgeving het eten van vlees als ongezond zien
- de prijs van vlees ongeveer hetzelfde blijft als nu
- wetenschappers mensen oproepen om minder vlees te eten

Bron: SCP/LISS (BoD'23)

Procedure en uitkomstmaat

Mensen kunnen op dit moment al het meest duurzame gedrag vertonen. Daarom is op elk van deze zes leefterreinen eerst naar het huidige gedrag op de zes gebieden gevraagd (bv. 'Hoe vaak eet u vlees (of kip) bij de warme maaltijd?'). Vervolgens werden per leefterrein vier vignetten voorgelegd aan respondenten (twaalf vignetten in totaal).¹³ Bij elk vignet gaven respondenten aan wat zij in dat geval zouden doen, op een vijfpuntsschaal van duurzamer (bv. Ik zou... 'veel minder vliegen dan ik nu doe', 'veel meer letten op mijn energieverbruik dan ik nu doe', enz.) naar minder duurzaam gedrag (bv. Ik zou... 'veel meer vliegen dan ik nu doe', 'veel minder letten op mijn energieverbruik dan ik nu doe', enz.). Stoppen met bepaald gedrag is als extra antwoordoptie toegevoegd (zespuntsschaal).¹⁴ De antwoorden zijn omgekeerd gecodeerd, zodat een hogere score een hogere bereidheid om zich duurzaam te gedragen weerspiegelt. In de rest van dit hoofdstuk noemen we dit de 'veranderbereidheid'.

4.2.2 Algemene veranderbereidheid

Bij algemene veranderbereidheid gaat het om de veranderbereidheid gemiddeld over de zes leefterreinen heen. Zijn Nederlanders überhaupt veranderbereid – los van de specifieke omstandigheden of scenario's voor de toekomst – als het gaat om hun leefstijl? Figuur 4.4 laat de verdeling van antwoorden zien, gemiddeld over alle mogelijke toekomstscenario's. Bij iets meer dan de helft van alle scenario's (54%) geven respondenten aan dat zij hun gedrag niet zouden veranderen. In ongeveer een kwart van de gevallen (26%) zouden zij zich iets duurzamer gaan gedragen en in 14% van de gevallen veel duurzamer. Bij 3% van de scenario's geven respondenten aan dat zij zouden stoppen met het niet-duurzame gedrag. Figuur 4.5 laat ook de antwoorden per leefterrein zien.

¹² Naast onafhankelijkheid van de vier factoren is er bij de selectie van de vignetten ook voor gezorgd dat interacties tussen beleid en de andere drie factoren niet samenhangen met de hoofdeffecten.

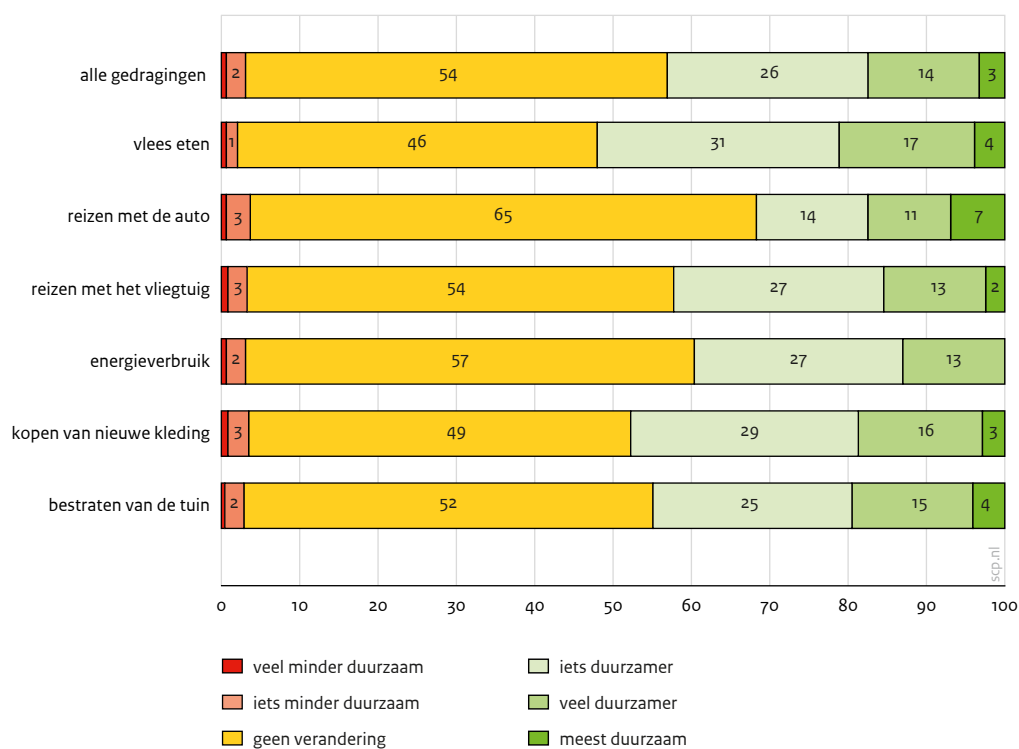
¹³ Respondenten die willekeurig waren toegewezen aan vignetten over het bestraten vs. beplanten van een tuin, maar die aangaven zelf geen tuin te hebben, kregen deze vier vignetten niet te zien (zij kregen dus acht in plaats van twaalf vignetten te zien).

¹⁴ Respondenten die aangaven bepaald gedrag niet te vertonen (bv. nooit met het vliegtuig reizen), kregen vervolgens bij de vignetten over het betreffende gedrag de antwoordopties stoppen met [...], 'veel minder [...]' en 'iets minder [...]' niet te zien.

Over het algemeen zijn Nederlanders het meest bereid om minder vlees te eten en het minst bereid minder auto te rijden. Dit patroon is niet consistent met de bevindingen in de eerste paragraaf van dit hoofdstuk, waar we zagen dat mensen juist het minst graag zouden willen bezuinigen op vlees. Het zou kunnen dat mensen bij de vragen waarop ze het liefst zouden bezuinigen voornamelijk in termen van geld hebben gedacht, waardoor bezuinigen door een keer minder te reizen met het vliegtuig een aantrekkelijker alternatief werd dan heel vaak geen vlees eten bij de warme maaltijd (om tot een bezuiniging van 1500 euro te komen). Bij de vignettenstudie werd veel meer informatie gegeven (over toekomstscenario's, omgeving, prijzen, gedrag van overheid en wetenschap bijvoorbeeld), waardoor de respondenten minder gefocust zijn op een specifiek aspect.

In figuur 4.5 valt op dat de groepen die op dit moment minder duurzaam gedrag vertonen ook minder bereid zijn om hun gedrag te veranderen in de toekomst. Mensen die op dit moment al het meest duurzame gedrag vertonen op een bepaald leefterrein, geven meestal aan dit te blijven doen.

Figuur 4.4 Algemene veranderbereidheid over alle toekomstscenario's en alle respondenten, 2023 (n = 4088-37.516, in procenten, gewogen)^{a,b}

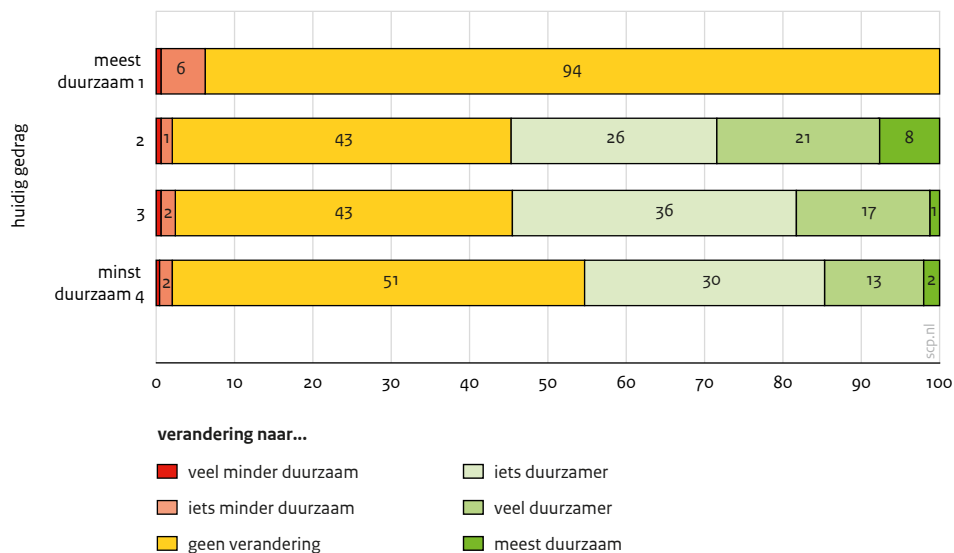


a Alle gedragingen: n = 37.516; vlees eten: n = 6804; reizen met de auto: n = 6572; reizen met het vliegtuig: n = 6572; energieverbruik: n = 6760; kopen van nieuwe kleding: n = 6744; bestraten van de tuin: n = 4088.

b Bestraten van de tuin is in verhouding tot beplanten van de tuin.

Bron: SCP/LISS (BoD'23)

Figuur 4.5 Algemene veranderbereidheid over alle toekomstscenario's, naar huidig gedrag, 2023
(n = 37.516, in procenten, gewogen)^a



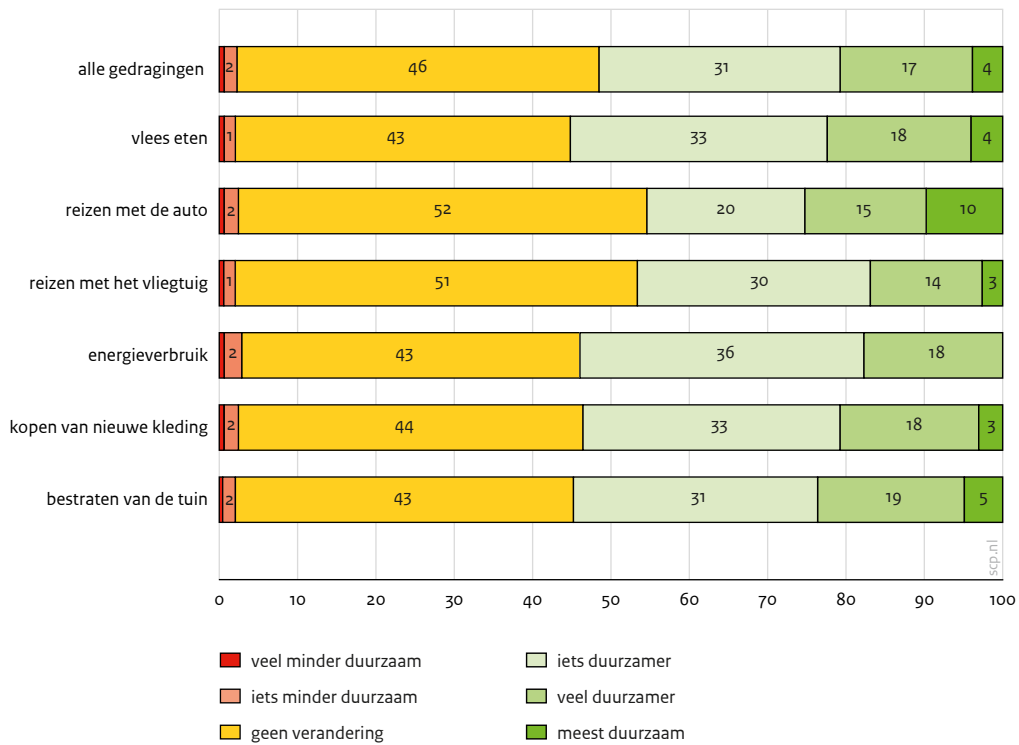
a Het huidige gedrag per leefterrein is op vijf-, zes- en zevenpuntsschaal gemeten. Daarom zijn de scores per leefterrein gestandaardiseerd en zijn respondenten vervolgens ingedeeld in vier groepen.

Bron: SCP/LISS (BoD'23)

Als we nu alleen kijken naar het gedrag van mensen waarbij ruimte is voor verduurzaming,¹⁵ dan blijkt dat in 46% van de gevallen respondenten aangeven dat zij hun gedrag niet zouden veranderen. In 31% van de gevallen zouden zij zich iets duurzamer gaan gedragen, in 17% veel duurzamer en in 4% zouden zij helemaal stoppen met het betreffende gedrag (zie figuur 4.6).

¹⁵ Tot het meest duurzame gedrag wordt hier gerekend: niet met het vliegtuig reizen, niet met de auto reizen, letten op energiebesparing, geen vlees eten, geen nieuwe kleding kopen, niet bestraten van de tuin. Dit is gedaan vanuit het perspectief van de huidige situatie in Nederland, waarin ruimte is voor verduurzaming. Als het gaat om vlees eten, dan gaan we ervan uit dat een bescheiden hoeveelheid vlees past in een duurzaam eetpatroon (zie WUR z.d.).

Figuur 4.6 Algemene veranderbereidheid over alle toekomstscenario's, respondenten die nog niet het meest duurzame gedrag vertonen, 2023 (n = 3368-31.220, in procenten, gewogen)^{a,b}



a Alle gedragingen: n = 31.220; vlees eten: n = 6376; reizen met de auto: n = 4584; reizen met het vliegtuig: n = 5976; energieverbruik: n = 4892; kopen van nieuwe kleding: n = 6024; bestraten van de tuin: n = 3368.

b Bestraten van de tuin is in verhouding tot beplanten van de tuin.

Bron: SCP/LISS (BoD'23)

In het vervolg van dit hoofdstuk beschrijven we hoe de algemene veranderbereidheid beïnvloed wordt door de contextuele factoren (natuurrampen, sociale omgeving, beleid en oproep). Vervolgens bekijken we of de invloed van de contextuele factoren verschilt tussen de leefterreinen en gaan we in dieper in op verschillen in veranderbereidheid.

4.2.3 Invloed van de contextuele factoren

De belangrijkste vraag bij dit vignettenonderzoek is hoe is de algemene veranderbereidheid afhangt van de contextuele factoren. Met andere woorden: in hoeverre overtuigen informatie over aanstaande natuurrampen, afkeuring of goedkeuring door de sociale omgeving, beleid dat bepaalde keuzes duurder of goedkoper maakt en oproepen van verschillende partijen mensen om hun gedrag te veranderen?

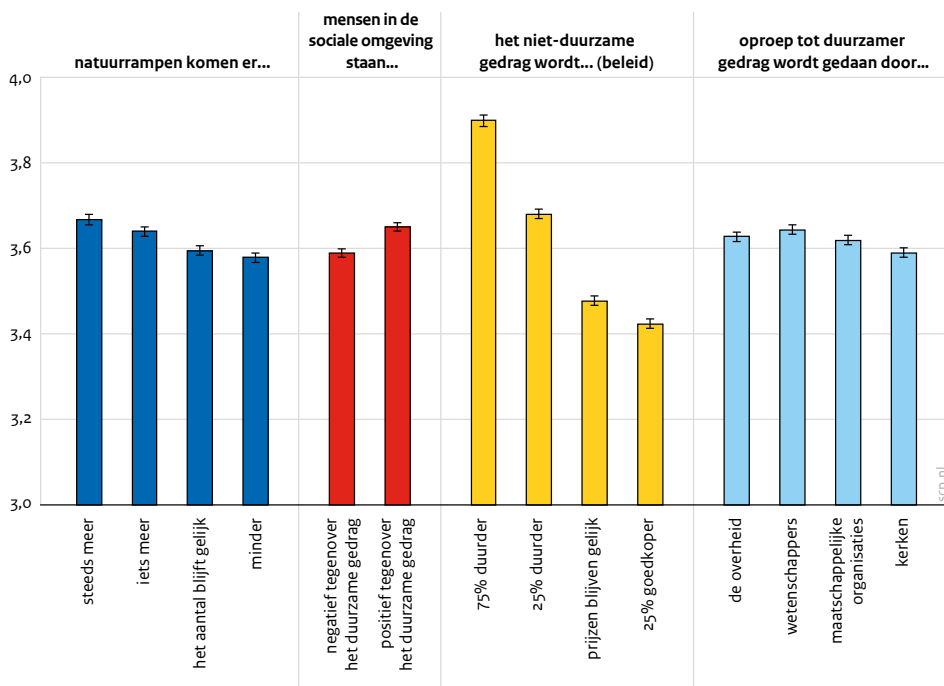
Om dat te achterhalen is een *multilevel* regressiemodel geschat met de veranderbereidheid als afhankelijke variabele en de vier contextuele factoren als onafhankelijke variabelen. Het model houdt rekening met het feit dat elke respondent meerdere vignetten heeft beoordeeld (via een *random intercept*). Daarnaast zijn ook de interacties tussen beleid en de andere drie contextuele factoren in het model meegenomen. De resultaten laten zien dat alle vier de factoren een significante invloed hebben op de veranderbereidheid van burgers (zie bijlage A.4.2 voor de modelresultaten). Deze effecten zijn grafisch weergegeven in figuur 4.7.

Kader 4.2 Factorniveaus bij de leefterreinen

Voor elk van de zes leefterreinen zijn dezelfde contextuele factoren met grotendeels dezelfde niveaus meegenomen. De teksten die de verschillende niveaus weerspiegelen, zijn wel aangepast op het specifieke gedrag (bv. '... dat er een klimaatbelasting wordt ingesteld op vlees. Vlees wordt hierdoor 75% duurder' vs. '... dat er een klimaatbelasting wordt ingesteld op energie. Gas en elektriciteit worden daardoor 75% duurder').

Alleen bij de factor 'sociale omgeving' zijn de factorniveaus conceptueel niet helemaal vergelijkbaar tussen de leefterreinen (bv. '... dat mensen in uw omgeving het eten van vlees als ongezond zien' vs. '...dat de meeste mensen in uw omgeving vliegen zien als te belastend voor het milieu'). Wel zijn, voor alle leefterreinen, de niveaus in te delen in a) twee situaties waarin de sociale omgeving positief tegenover het duurzame gedrag (of negatief tegenover het niet-duurzame gedrag) staat, en b) twee situaties waarin de sociale omgeving negatief tegenover het duurzame gedrag (of positief tegenover het niet-duurzame gedrag) staat. In de eerste analyse van de veranderbereidheid in het algemeen hebben we daarom alleen dit onderscheid tussen een positieve versus negatieve houding van de sociale omgeving meegenomen (twee niveaus). In de analyses die zich richten op specifieke gedragingen kunnen we de verschillende niveaus van de factor 'sociale omgeving' in meer detail bekijken.

Figuur 4.7 Relatief belang van de contextuele factoren op veranderbereidheid, 2023 (n = 3342, schaal 1-6, gemiddeld over de zes leefterreinen)^{a,b}



a Basis = alle respondenten (n = 3342; 37.516 observaties).

b Modelgebaseerde gemiddelden met foutbalken (een standaardfout boven en onder het gemiddelde).

Bron: SCP/LISS (BoD'23)

De veranderbereidheid van mensen is zowel afhankelijk van de kans dat natuurrampen plaatsvinden, als van de houding van mensen in de sociale omgeving, de mate van beprijzing van niet-duurzaam gedrag, en of er een oproep tot duurzamer gedrag wordt gedaan door overheid, wetenschap, maatschappelijke en/of religieuze organisaties. Veruit de grootste invloed gaat uit van beleid: of sprake is van beprijzing dan wel subsidiëring van niet-duurzaam gedrag.

De invloed van het aantal natuurrampen op de veranderbereidheid wordt kleiner naarmate de financiële kosten van het meer versus minder duurzame gedrag hoger worden. Dat wil zeggen: wanneer het niet-duurzame gedrag duurder wordt (bv. door een klimaatbelasting) of het duurzame gedrag goedkoper (bv. door een klimaatsubsidie), hebben verwachtingen over het aantal natuurrampen in de toekomst een minder sterke invloed op de veranderbereidheid van burgers dan wanneer de financiële kosten onveranderd blijven. Ook de invloed van de sociale omgeving wordt kleiner naarmate het niet-duurzame gedrag relatief duurder wordt. Deze bevindingen suggereren dus dat, van deze vier factoren, de veranderbereidheid van burgers over het algemeen het meest bepaald wordt door de financiële kosten van meer versus minder duurzame opties (deze interacties zijn grafisch weergegeven in de figuren A.4.1 en A.4.2 in de bijlagen).

4.2.4 Invloed van de contextuele factoren per leefterrein

Wordt de bereidheid om minder vlees te eten bijvoorbeeld sterker gestuurd door financiële overwegingen? Of de bereidheid minder te vliegen door toekomstscenario's over natuurrampen? Om dergelijke vragen te beantwoorden is in een vervolganalyse gekeken in hoeverre de invloed van de contextuele factoren verschilt per leefterrein. Uit de analyse blijkt dat de effecten van het beleid en van de sociale omgeving significant verschillen tussen de leefterreinen (zie bijlage A.4.2 voor de modelresultaten). De effecten van het aantal natuurrampen en wie de oproep tot duurzaam gedrag doet zijn marginaal significant afhankelijk van het leefterrein.

De invloeden van de contextuele factoren die we zagen in de vorige paragraaf zijn op bepaalde leefterreinen iets sterker of zwakker. De bereidheid om minder vlees te eten hangt bijvoorbeeld sterker samen met veranderingen in de prijs van vlees dan de bereidheid om de tuin te vergroenen samenhangt met de prijs van bomen en planten. Verwachtingen over het aantal natuurrampen in de toekomst hebben een kleine, maar statistisch significante invloed op de veranderbereidheid op alle leefterreinen, behalve het vergroenen van de tuin. En welke organisatie de oproep doet om duurzamer gedrag te vertonen, maakt meer uit als het gaat om minder vlees eten en minder reizen met het vliegtuig of de auto dan wanneer het gaat om letten op energieverbruik of het vergroenen van de tuin. De iets kleinere invloed van deze factoren op de bereidheid om de tuin te vergroenen, kan erop duiden dat mensen dit als een meer ingrijpende of moeilijker uitvoerbare aanpassing zien. Het kan ook dat zij zich er minder bewust van zijn dat deze verandering bijdraagt aan het beschermen van het milieu. Over het algemeen verschilt het patroon van resultaten echter dus niet sterk per leefterrein (zie figuren A.4.3 tot en met A.4.8 in de bijlage).

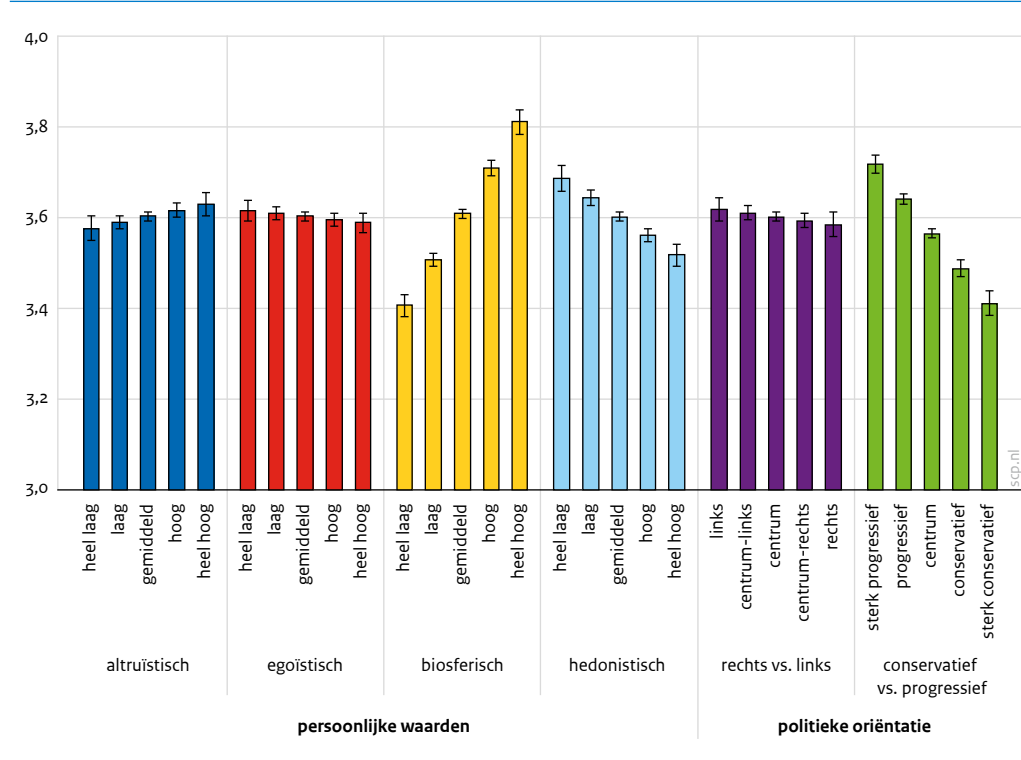
4.2.5 Samenhang met andere persoonskenmerken

In deze paragraaf bekijken we de relatie tussen veranderbereidheid en andere persoonskenmerken, namelijk persoonlijke waarden, politieke oriëntatie en sociaal-demografische kenmerken.

Persoonlijke waarden en politieke oriëntatie

Figuur 4.8 toont de resultaten van een *multilevel* regressiemodel met persoonlijke waarden, politieke oriëntatie en sociaal-demografische variabelen als voorspellers van de veranderbereidheid (zie bijlage A.4.2). De verschillen in veranderbereidheid die zijn weergegeven in de figuur zijn dus gecorrigeerd voor verschillen in de andere achtergrondkenmerken. Alle verbanden zijn in de voorspelde richting, maar niet altijd statistisch significant. Zoals verwacht gaan sterkere biosferische waarden (begaan zijn met de kwaliteit van natuur en milieu) samen met een hogere veranderbereidheid. Naarmate mensen juist meer hedonistische doelen nastreven, daalt de bereidheid om gedrag te veranderen. Ook hangt de veranderbereidheid significant samen met politieke oriëntatie, en – wellicht weinig verrassend – met name met de progressief-conservatief dimensie. Mensen die in 2021 op een progressieve partij stemden zijn over het algemeen meer bereid hun gedrag te veranderen dan mensen die toen op een conservatieve partij stemden. Deze bevindingen blijven hetzelfde wanneer we corrigeren voor verschillen in het huidige gedrag op het betreffende leefterrein.

Figuur 4.8 Samenhang tussen veranderbereidheid en persoonlijke waarden en politieke oriëntatie, 2023 (n = 3342, schaal 1-6)^{a,b}



a Basis = alle respondenten (n = 3342).

b Modelgebaseerde gemiddelden met foutbalken (een standaardfout boven en onder het gemiddelde).

c Heel laag = 2 standaarddeviaties onder de gemiddelde veranderbereidheid; laag = 1 standaarddeviatie onder het gemiddelde; hoog = 1 standaarddeviatie boven het gemiddelde; heel hoog = 2 standaarddeviaties boven het gemiddelde.

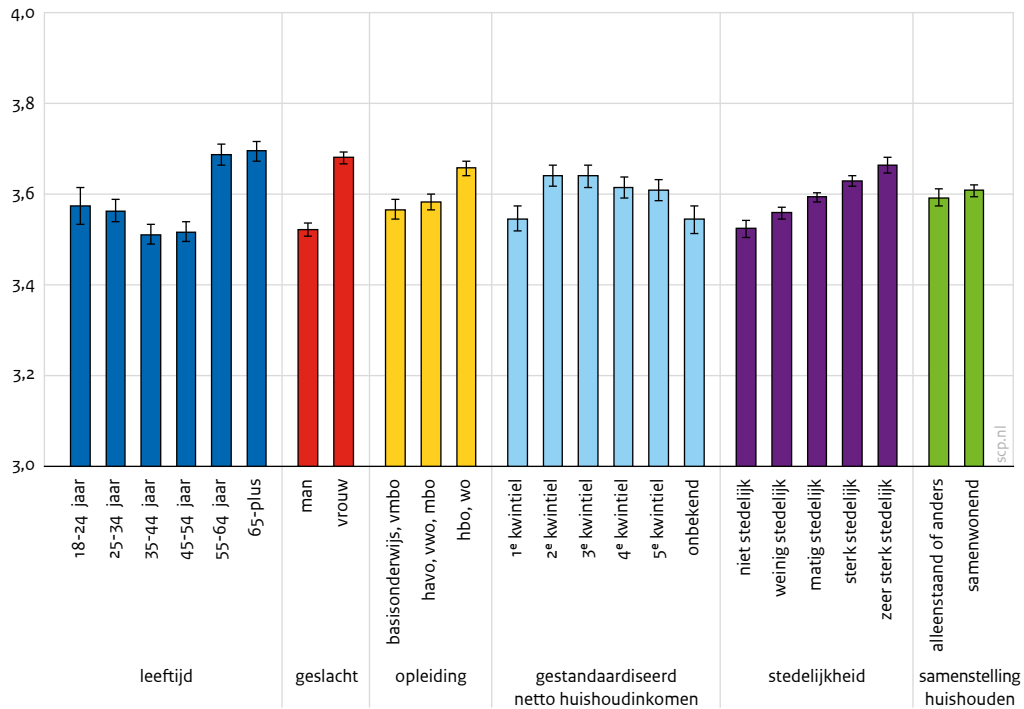
Bron: SCP/LISS (BoD'23)

Sociaal-demografische kenmerken

Figuur 4.9 laat zien hoe de veranderbereidheid samenhangt met sociaal-demografische kenmerken. De resultaten in de figuur zijn gebaseerd op een *multilevel* regressiemodel met religie en sociaal-demografische variabelen als voorspellers (zie bijlage A.4.2). Consistent met hun hogere bezorgdheid en waargenomen urgentie (hoofdstuk 6), blijkt de veranderbereidheid significant hoger onder 55-plussers dan onder jongere leeftijdsgroepen. Ouderen vertonen dus, over de verschillende leefterreinen heen, op dit moment al vaker het meest duurzame gedrag (zelfgerapporteerd) én lijken het meest bereid om nog verdere opofferingen te doen. Hetzelfde patroon zien we bij vrouwen versus mannen. Vrouwen blijken meer veranderbereid, ondanks dat zij op dit moment al duurzamer gedrag vertonen en er dus beperktere ruimte voor verbetering is. Ook theoretisch opgeleiden – die nauwelijks verschillen van praktisch opgeleiden in hoe duurzaam zij zich nu gedragen – lijken iets meer bereid tot gedragsverandering om het milieu te beschermen.

Bij de inkomensgroepen zien we de sterkste veranderbereidheid bij het tweede en derde kwintiel. Deze is significant hoger dan bij het eerste kwintiel (laagste inkomen). Dit verschil verdwijnt echter wanneer we rekening houden met verschillen in het huidige gedrag (zie figuur A.4.9 in de bijlagen), omdat vanwege hun relatief duurzame huidige gedrag de ruimte voor verbetering binnen de groep met het laagste inkomen beperkter is. Verder hangt de veranderbereidheid positief samen met de stedelijkheid van het gebied waarin mensen wonen, maar niet met de samenstelling van het huishouden.

Figuur 4.9 Samenhang tussen veranderbereidheid en sociaal-demografische kenmerken, 2023
(n = 3342, schaal 1-6)^{a,b}



a Basis = alle respondenten (n = 3342).

b Modelgebaseerde gemiddelden met foutbalken (een standaardfout boven en onder het gemiddelde).

Bron: SCP/LISS (BoD'23)

4.3 Conclusie

Door hun gedrag te veranderen, kunnen burgers bijdragen aan het tegengaan van klimaatverandering. Ze verschillen in hun bereidheid om dit te doen. In dit hoofdstuk keken we naar de gedragingen die de meeste impact hebben op de CO₂-uitstoot van huishoudens en onderzochten we met vignetten-onderzoek hoe de bereidheid om deze gedragingen aan te passen afhangt van contextuele factoren. Over het algemeen lijken Nederlanders bij verandering van leefstijl niet sterk gevoelig voor wat er gebeurt in de natuur, de sociale omgeving of het beleid. In bijna de helft van de onderzochte situaties – waarin ruimte is voor verduurzaming – blijken mensen niet veranderbereid. In de gevallen waarin mensen dat wel zijn, zijn zij het meest bereid om minder vlees te gaan eten en het minst bereid om minder auto te gaan rijden. De bereidheid om minder met het vliegtuig te reizen, minder energie te gaan verbruiken, minder nieuwe kleding te gaan kopen en de tuin te vergroenen valt daar tussenin.

De resultaten suggereren dat er contextuele factoren zijn die mensen kunnen stimuleren om hun gedrag te veranderen, maar slechts in beperkte mate. Het gaat hierbij om toekomstscenario's over natuurrampen, oordelen uit de sociale omgeving, (financieel) beleid en oproepen van overheid, wetenschappers, maatschappelijke organisaties of kerken. Mensen worden het sterkst overtuigd te veranderen door beleid dat het niet-duurzame gedrag duurder maakt en in mindere mate door een toename in natuurrampen, een positieve houding van mensen in hun omgeving tegenover duurzaam gedrag of een oproep door wetenschappers. De invloed die uitgaat van een dreiging van natuurrampen en de houding van mensen in de sociale omgeving is ook afhankelijk van beprijzing. Naarmate niet-duurzaam gedrag duurder wordt, neemt de duurzaamheidsstimulerende werking van een dreiging van natuurrampen of een positieve houding van de sociale omgeving af.

5 Geloofsovertuigingen gerelateerd aan mens, God en natuur

In dit onderzoek gaat speciale aandacht uit naar de rol van religie in klimaatgerelateerde opvattingen en gedrag. Op basis van het literatuuronderzoek uit hoofdstuk 2 verwachten we dat de geloofsovertuigingen die religieuze mensen hebben over de relatie tussen mens, God en natuur bepalend zijn voor hun houding en gedrag ten aanzien van het milieu. In dit hoofdstuk proberen we meer grip te krijgen op die geloofsovertuigingen. Laten die zich clusteren? Hoe zijn deze overtuigingen verdeeld over verschillende religies? Het gaat om het eerste deel van de derde centrale vraag:

3a Welke (patronen van) geloofsovertuigingen zien we bij religieuze mensen als het gaat om mens, God en natuur?

Enerzijds is er het beeld van de aarde die door God aan de mens is toevertrouwd om erover te heersen en gebruik van te maken. Anderzijds is er het idee dat de aarde door God in bruikleen is gegeven, en dat mensen daarom de verantwoordelijkheid hebben om er goed voor te zorgen (rentmeesterschap). Verwacht wordt dat de opvatting van de mens als heerser over de aarde negatief samenhangt met bezorgdheid over klimaatverandering, minder duurzaam gedrag en minder steun voor klimaatbeleid, terwijl de opvatting van de mens als rentmeester hier positief mee samenhangt. Deze opvattingen, die beide uitgaan van een bijzondere positie van de mens ten opzichte van de natuur, kunnen worden onderscheiden van de opvatting dat de mens onderdeel is van de natuur, en dus een niet-bijzondere positie heeft ten opzichte van de natuur, en de opvatting dat God zich in de natuur openbaart. Op basis van het literatuuronderzoek verwachten we dat die laatste geloofsovertuigingen zich, net als de opvatting van rentmeesterschap, vertalen in een hogere mate van bezorgdheid over klimaatverandering en duurzamer gedrag. Tot slot verwachten we dat mensen die klimaatverandering zien als teken dat de eindtijd is aangebroken zich minder zorgen zullen maken over het milieu en minder geneigd zullen zijn zich vanuit milieuoverwegingen duurzamer te gedragen.

In de vragenlijst kregen respondenten die aangaven zichzelf tot een bepaalde religie of levensbeschouwing te rekenen een aantal stellingen voorgelegd die representatief zijn voor deze verschillende geloofsovertuigingen. Om de hypothesen over de samenhang tussen geloofsovertuigingen en klimaatgerelateerde opvattingen en gedrag te kunnen toetsen (wat we doen in hoofdstuk 6), onderzoeken we in dit hoofdstuk eerst welke geloofsovertuigingen te onderscheiden zijn en hoe deze onderling samenhangen (§ 5.1). Vervolgens kijken we hoe deze geloofsovertuigingen samenhangen met religies en christelijke denominaties (§5.2) en of individuele patronen van geloofsovertuigingen zich laten clusteren tot betekenisvolle groepen (§ 5.3).¹⁶

5.1 Verschillen in geloofsovertuigingen

Om inzicht te krijgen in de overtuigingen van religieuze mensen op het gebied van mens, natuur en God hebben we hen een aantal stellingen voorgelegd. Tabel 5.1 geeft een overzicht van de stellingen die zijn voorgelegd en hun samenhang (zie bijlage A.5.2 voor meer detail). In de stellingen zien we de noties terug van a) de natuur als manifestatie van God, b) de mens als onderdeel van de natuur, c) de mens als rentmeester van de natuur, d) de mens als heerser over de natuur, en e) klimaatverandering als teken van de eindtijd.

¹⁶ De analyses in dit hoofdstuk zijn gebaseerd op data van *alle* mensen die zichzelf tot een bepaalde religie of levensbeschouwing rekenen (n = 1401).

Tabel 5.1 Samenhang tussen opvattingen over de relatie tussen God, mens en natuur, 2023 (in Cronbach's alpha)^a

construct	operationalisatie ^b	Cronbach's alpha
God openbaart zich in de natuur.	In de natuur ervaar ik God/het goddelijke.	0,44
	De natuur is heilig.	
Mens is onderdeel van de natuur.	Ik vind de natuur ontzagwekkend.	0,67
	Ik voel me verbonden met dieren en planten.	
	Mensen maken deel uit van de natuur.	
Mens is rentmeester van de natuur.	God vraagt van ons om de natuur zoveel mogelijk in stand houden.	0,80
	God houdt ons verantwoordelijk voor hoe wij met de aarde omgaan.	
Mens heerst over de natuur.	God heeft de aarde, met dieren, planten en grondstoffen aan de mens gegeven om te gebruiken.	0,73
	God heeft de mens boven de andere schepselen geplaatst.	
Klimaatverandering is teken van eindtijd.	Klimaatverandering past bij wat in de heilige boeken staat over de eindtijd.	n.v.t.

a Cronbach's alpha is een maat voor de mate van samenhang (interne consistentie) tussen de schaalitems. Cronbach's alpha $\geq 0,7$ = acceptabel; $\geq 0,8$ = goed.

b Het gaat hier om de betreffende items uit de vragenlijst.

Bron: SCP/LISS (BoD'23)

De stellingen die de noties van rentmeesterschap en heerschappij van de mens over de natuur meten, hebben een acceptabele interne consistentie.¹⁷ Echter, de stellingen over rentmeesterschap zijn over het algemeen net zo sterk gecorreleerd met de stellingen over heerschappij als dat ze onderling gecorreleerd zijn, en uit factoranalyse blijkt dan ook dat ze op dezelfde factor laden¹⁸ (zie bijlage A.5.2).

We zien dan ook een relatief sterke positieve correlatie tussen de noties van rentmeesterschap en heerschappij over de natuur: $r = 0,63$.¹⁹ Dit is opvallend, omdat vanuit de literatuur het beeld ontstaat dat dit tegengestelde opvattingen zijn. De resultaten suggereren echter dat deze geloofsopvattingen in de praktijk vaak hand in hand gaan. Ondanks de vrij sterke samenhang onderscheiden we ze in de analyses als aparte geloofsopvattingen. Op basis van het literatuuronderzoek verwachten we immers dat deze opvattingen toch op hele verschillende manieren samenhangen met klimaatgerelateerde opvattingen en duurzaam gedrag.

¹⁷ De stellingen die de opvatting dat God zich in de natuur openbaart beogen te meten blijken echter niet sterk met elkaar samen te hangen (Cronbach's alpha $< 0,70$; $r = 0,28$). Een factoranalyse (zie bijlage A.3.2) laat zien dat de stelling 'De natuur is heilig' samen met de drie stellingen die de opvatting dat de mens onderdeel is van de natuur meten op dezelfde factor laden. Op basis van deze resultaten is één construct gevormd dat de opvatting van intrinsieke verbondenheid met de natuur weerspiegelt ('Ik vind de natuur ontzagwekkend', 'Ik voel me verbonden met dieren en planten', 'Mensen maken deel uit van de natuur' en 'De natuur is heilig'; Cronbach's alpha = 0,71).

¹⁸ Dit betekent dat meerdere items een sterke positieve relatie hebben met dezelfde factor. Dit houdt in dat deze items samenhang vertonen en gezamenlijk een bepaald construct meten.

¹⁹ Een correlatiecoëfficiënt (r) is een statistische maat die de sterkte van de relatie tussen de relatieve bewegingen van twee variabelen betekent. Deze kan variëren van -1,0 tot 1,0. Zwakke verbanden liggen rond de 0, sterke verbanden liggen tegen de -1,0 of 1,0.

Ook voorspellen we dat mensen die een verband leggen tussen klimaatverandering en de eindtijd zich minder zorgen zullen maken over het milieu. Deze geloofsopvatting is gemeten door middel van de stelling ‘Klimaatverandering past bij wat in de heilige boeken staat over de eindtijd’. Deze opvatting hangt vrij sterk samen met de noties van rentmeesterschap ($r = 0,47$) en heerschappij ($r = 0,44$), en zwak met de opvatting dat mens en natuur inherent met elkaar verbonden zijn ($r = 0,16$).

Dit maakt dat we verder werken met vier constructen van geloofsovertuigingen:²⁰

- 1 De mens is deel van de natuur en is verbonden met andere schepselen.
- 2 De mens heeft een bijzondere positie: rentmeester namens God om de schepping te beheren.
- 3 De mens heeft een bijzondere positie: door God aangesteld om over de schepping te heersen.
- 4 Klimaatverandering als teken van wat in de heilige boeken staat over de eindtijd.

5.2 Geloofsopvattingen binnen verschillende religies en denominaties

5.2.1 Het religieuze landschap in Nederland

Voordat we onderzoeken hoe de geloofsopvattingen verschillen tussen aanhangers van verschillende religies, schetsen we eerst een beeld van de aanhangers van die religies in de Nederlandse samenleving. Iets meer dan een derde van de Nederlandse bevolking lijkt zichzelf (nog) als religieus te zien en twee derde niet (zie tabel 5.2). Binnen de nationaal representatieve steekproef beschouwt 36% zichzelf minimaal een beetje religieus (een beetje religieus (21%), religieus (12%), heel religieus (3%)) (zie tabel 5.2). 26% beschouwt zichzelf als christen, 4% als moslim, 6% als religieus zonder verbinding met een bepaalde religie en 1% zichzelf rekent tot een andere religie (jodendom, hindoeïsme, boeddhisme).²¹

Tabel 5.2 Religie in Nederland: enkele hoofdindicatoren, 2023 (n = 3342, in procenten, gewogen)

mate waarin mensen zichzelf religieus vinden	niet religieus	64
	een beetje religieus	21
	religieus	12
	heel religieus	3
behorend tot religieuze of levensbeschouwelijke groep	niet religieus	36
	religieus maar rekent zichzelf niet tot een bepaalde religie	6
	christelijk, rooms-katholiek	12
	christelijk, protestants of anders	14
	islamitisch	4
	andere religie (jodendom, hindoeïsme, boeddhisme)	1

Bron: SCP/LISS (BoD'23)

Van de mensen die zichzelf op z'n minst een beetje religieus beschouwen is 38% protestants, 34% rooms-katholiek en 10% moslim. Aanhangers van het jodendom, hindoeïsme en boeddhisme maken samen 3% uit van deze groep. De overige groep, 15%, rekent zichzelf niet tot een geïnstitutionaliseerde religie (zie figuur A.5.1). Deze groepen hebben verschillende sociaal-demografische profielen (zie bijlage A.2.3 voor een compleet overzicht). Zo zijn rooms-katholieken met een gemiddelde leeftijd van 61 jaar gemiddeld het oudst en moslims met een gemiddelde leeftijd van 37 jaar gemiddeld het jongst. Ook zien

²⁰ Bij de eindtijd gaat het strikt genomen niet om een construct, maar om een item.

²¹ Zie ook tabel A.2.3 in de bijlagen: de steekproefbeschrijving. Vanwege afronding tellen de groepen nu op tot 37% in deze tabel.

we significante verschillen tussen deze groepen in inkomen en de stedelijkheid van de gebieden waarin zij wonen. Christenen hebben een hoger gemiddeld netto huishoudinkomen²² dan moslims en wonen relatief vaak op het platteland, terwijl aanhangers van andere religies relatief vaak in stedelijke gebieden wonen. Er zijn geen significante verschillen tussen de groepen in de verdeling naar geslacht en opleiding. Bij deze resultaten moet wel worden opgemerkt dat de groepen moslims (n = 95) en aanhangers van het jodendom, hindoeïsme of boeddhisme (n = 33) binnen de steekproef klein zijn. Daardoor is het lastiger bevindingen te generaliseren naar deze groepen in de Nederlandse samenleving.

Van de protestantse christenen geeft 60% aan te behoren tot de Protestantse Kerk in Nederland (PKN; n = 287).²³ Dit is 23% van alle mensen die zichzelf als religieus beschouwen. Ongeveer 15% van de protestantse christenen zegt tot een orthodox-gereformeerde groep te behoren (n = 72), 11% tot een baptisten-, pinkster- of evangelische geloofsgemeenschap of internationale christelijke kerk (n = 48), en 9% tot een bevindelijk gereformeerde groep (n = 35; 4% geeft aan tot een andere kerk of religieuze groep te behoren, n = 20). De protestantse christenen verschillen in leeftijd, opleiding en stedelijkheid van het gebied waarin ze wonen, al moet bij de interpretatie van deze verschillen wel opgemerkt worden dat het aantal waarnemingen ook binnen deze groepen laag is. Concreet zijn PKN'ers gemiddeld ouder (gemiddelde leeftijd: 57 jaar) dan orthodox- en bevindelijk gereformeerden en leden van baptisten-, pinkster- en evangelische gemeenten en internationale christelijke kerken (gemiddelde leeftijd: 45 jaar in elk van de groepen). Orthodox-gereformeerden hebben gemiddeld genomen het vaakst een hbo- of wo-opleiding afgerond, terwijl bevindelijk gereformeerden gemiddeld het vaakst praktisch opgeleid zijn. Tot slot wonen leden van baptisten-, pinkster- en evangelische gemeenten en internationale christelijke kerken gemiddeld vaker in stedelijke gebieden dan PKN'ers; de andere groepen vallen ertussenin. Er zijn geen significante verschillen in geslacht en gemiddeld netto huishoudinkomen tussen de groepen.

5.2.2 Geloofsopvattingen over mens, natuur en God binnen religies

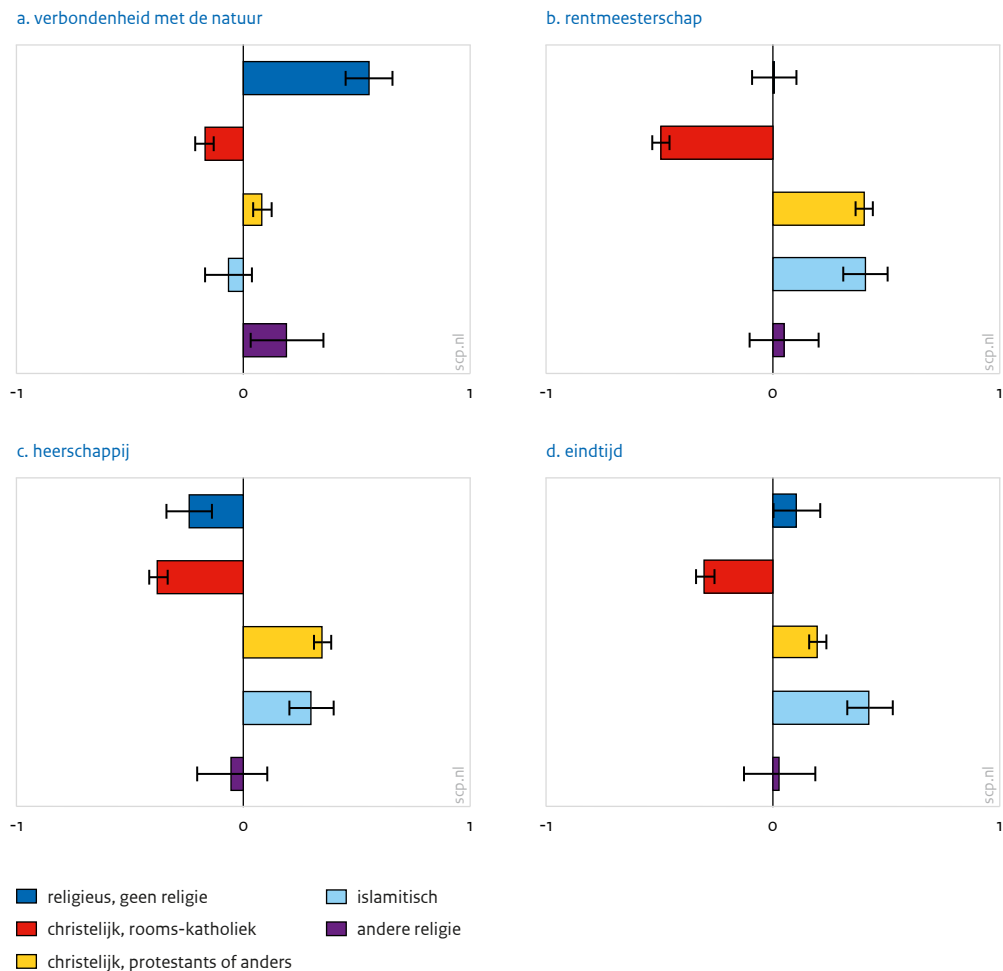
Bij de mate waarin de verschillende geloofsopvattingen leven binnen de verschillende religies en denominaties, betekent de '0' een gemiddelde score op de opvatting, '-1' is een standaarddeviatie onder het gemiddelde en score '1' een standaarddeviatie boven het gemiddelde.²⁴ Hierbij blijkt dat de geloofsopvatting dat mens en natuur intrinsiek met elkaar verbonden zijn, het sterkst gedeeld wordt onder mensen die zichzelf als religieus beschouwen maar zich niet tot een geïnstitutionaliseerde religie rekenen (zie figuur 5.1). Moslims hebben deze opvatting het minst sterk, maar het verschil met christenen verdwijnt wanneer we rekening houden met verschillen in sociaal-demografische kenmerken (zie figuur A.5.2 in de bijlagen voor een vergelijking).

²² Hier is gekeken naar het gestandaardiseerde netto huishoudinkomen.

²³ Deze groep omvat ook protestantse christenen die niet nader hebben gespecificeerd tot welke protestantse denominatie zij zich rekenen.

²⁴ De analyses zijn uitgevoerd op alle mensen die zichzelf tot een bepaalde religie of levensbeschouwing rekenen.

Figuur 5.1 Samenhang van geloofsopvattingen met religie, 2023 (n = 1401, in modelgebaseerde gemiddelden)^{a,b,c}



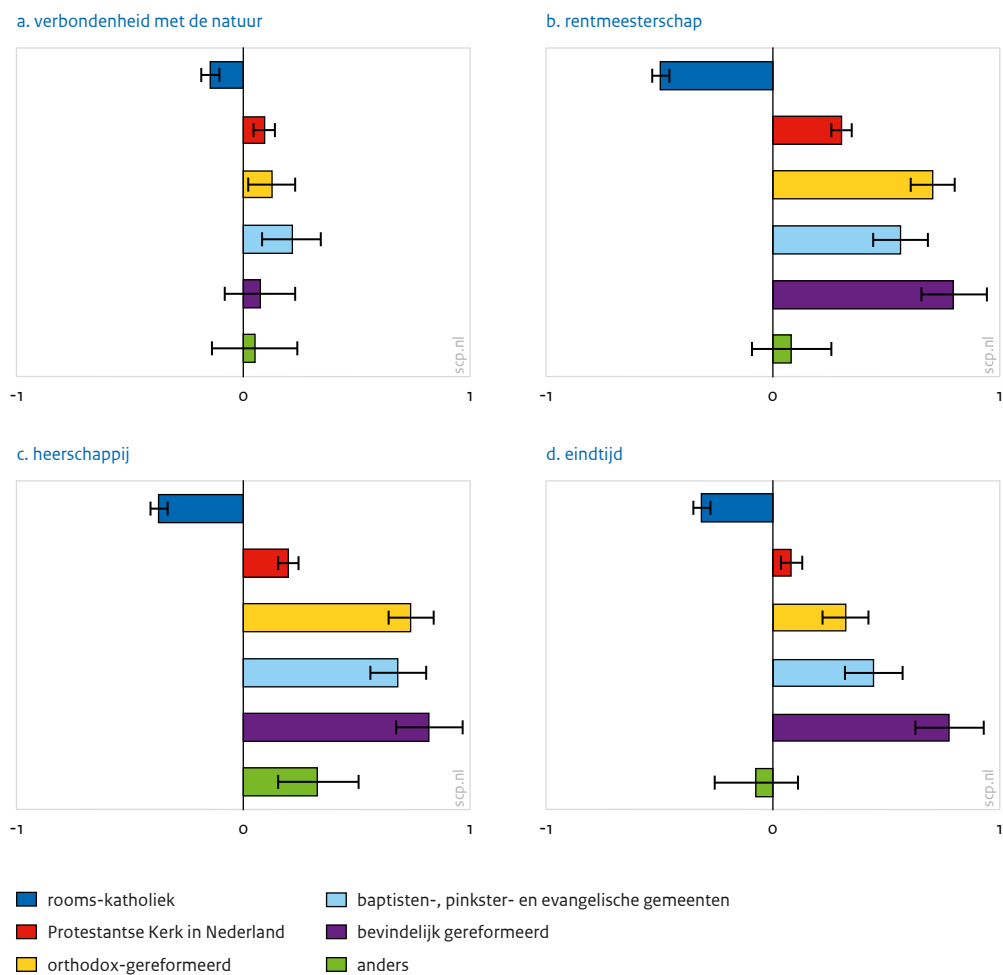
- a Basis = respondenten die zichzelf tot een bepaalde religie of levensbeschouwing rekenen (n = 1401).
 Religieus, geen religie: n = 206, christelijk, rooms-katholiek: n = 575, christelijk, protestants of anders: n = 595,
 islamitisch: n = 104, andere religie: n = 38.
- b Modelgebaseerde gemiddelden met foutbalken (een standaardfout boven en onder het gemiddelde).
- c In deze modellen zijn leeftijd, geslacht, opleiding, gestandaardiseerd netto huishoudinkomen, stedelijkheid en huishoudenssamenstelling meegenomen als controlevariabelen.

Bron: SCP/LISS (BoD'23)

Figuur 5.1 laat ook zien dat opvattingen van de mens als rentmeester van de natuur en van de mens als heerser over de natuur binnen religieuze groepen hand in hand gaan. Moslims lijken op protestantse christenen wat betreft hun geloofsopvattingen over rentmeesterschap en heerschappij over de natuur. Zij delen beide geloofsopvattingen relatief sterk – sterker dan de andere groepen. Beide groepen leggen ook bovengemiddeld vaak een verband tussen klimaatverandering en het aanstaande einde der tijden, al doen moslims dat nog vaker dan protestantse christenen. Rooms-katholieke christenen hebben deze opvattingen juist minder sterk.

Verder inzoomend op christelijke denominaties (zie figuur 5.2), zien we geen significante verschillen tussen mensen van verschillende protestants-christelijke denominaties als het gaat om de geloofsopvatting dat de mens intrinsiek verbonden is met de natuur, maar wel als het gaat om de andere geloofsopvattingen. Een sterker beeld van de mens als rentmeester van de natuur gaat samen met een sterker beeld van de mens als heerser over de natuur. Deze geloofsopvattingen worden beide in sterkere mate gedeeld onder bevindelijk en orthodox-gereformeerden en leden van baptisten-, pinkster- en evangelische gemeenten en internationale christelijke kerken dan onder PKN'ers. Ook leggen deze groepen – en met name de bevindelijk gereformeerden – vaker een verband tussen klimaatverandering en het aanstaande einde der tijden.

Figuur 5.2 Samenhang van geloofsopvattingen met christelijke denominatie, 2023 (n = 1401, in modelgebaseerde gemiddelden)^{a,b,c}



- a Basis = respondenten die zichzelf tot een bepaalde religie of levensbeschouwing rekenen (n = 1401). Rooms-katholiek: n = 575, Protestantse Kerk in Nederland: n = 390, orthodox-gereformeerd: n = 86, baptisten, pinkster- en evangelische gemeenten: n = 54, bevindelijk gereformeerd: n = 39, anders: n = 26.
- b Modelgebaseerde gemiddelden met foutbalken (een standaardfout boven en onder het gemiddelde).
- c In deze modellen zijn leeftijd, geslacht, opleiding, gestandaardiseerd netto huishoudinkomen, stedelijkheid en huishoudensamenstelling meegenomen als controlevariabelen.

Bron: SCP/LISS (BoD'23)

5.3 Clusters op basis van geloofsopvattingen

De geloofsopvattingen die mensen hebben over hoe mens en natuur zich tot elkaar verhouden, hangen dus samen met religies en denominaties. Soms worden ze ook in even sterke mate gedeeld in verschillende religies of denominaties. Een vervolgvraag is daarom of en hoe individuele patronen van geloofsopvattingen zich laten clusteren tot groepen. Welke clusters van mensen met verschillende patronen van geloofsopvattingen zijn er te onderscheiden? En vallen aanhangers van dezelfde religie of denominatie dan in hetzelfde cluster, of zien we juist dat de clusters de grenzen van religies en denominaties overstijgen?

Om deze vragen te beantwoorden, is een latenteklasseanalyse uitgevoerd op de verschillende geloofsopvattingen over de relatie tussen mens en natuur (verbondenheid met de natuur, rentmeesterschap, heerschappij over de natuur) en de opvatting dat klimaatverandering verband houdt met de eindtijd.²⁵ Er komen zeven clusters naar voren van mensen die verschillen in hun geloofsopvattingen (zie bijlage A.5.3 voor meer detail). Tabel 5.3 geeft een overzicht van de gemiddelde scores op de geloofsopvattingen en de clusteromvang per cluster. De patronen van opvattingen zijn gevisualiseerd in figuur 5.3.

Tabel 5.3 Clusters van mensen met verschillende patronen van geloofsopvattingen, 2023 (n = 1401, gemiddelden, schaal 1-5)^{a,b,c}

	cluster						
	1 algemeen genueanceerd	2 einde nabij - gematigd	3 heer en meester - gematigd	4 wie dan leeft, wie dan zorgt	5 einde nabij - sterk	6 heer en meester - sterk	7 natuur voorop
verbondenheid met de natuur	2,4 ¹	3,2 ²	3,3 ²	2,5 ¹	4,4 ^{3,4}	3,9 ^{2,3}	4,7 ⁴
rentmeesterschap	2,0 ²	4,0 ⁴	3,6 ³	1,0 ¹	4,9 ⁶	4,9 ^{5,6}	4,6 ⁵
heerschappij	2,4 ²	3,8 ⁴	3,0 ³	1,3 ¹	4,9 ⁵	4,9 ⁵	1,5 ¹
eindtijd	2,9 ²	3,8 ³	2,2 ²	1,6 ¹	4,5 ⁴	2,4 ²	3,7 ³

a Basis = respondenten die zich tot een bepaalde religie of levensbeschouwing rekenen (n = 1401).

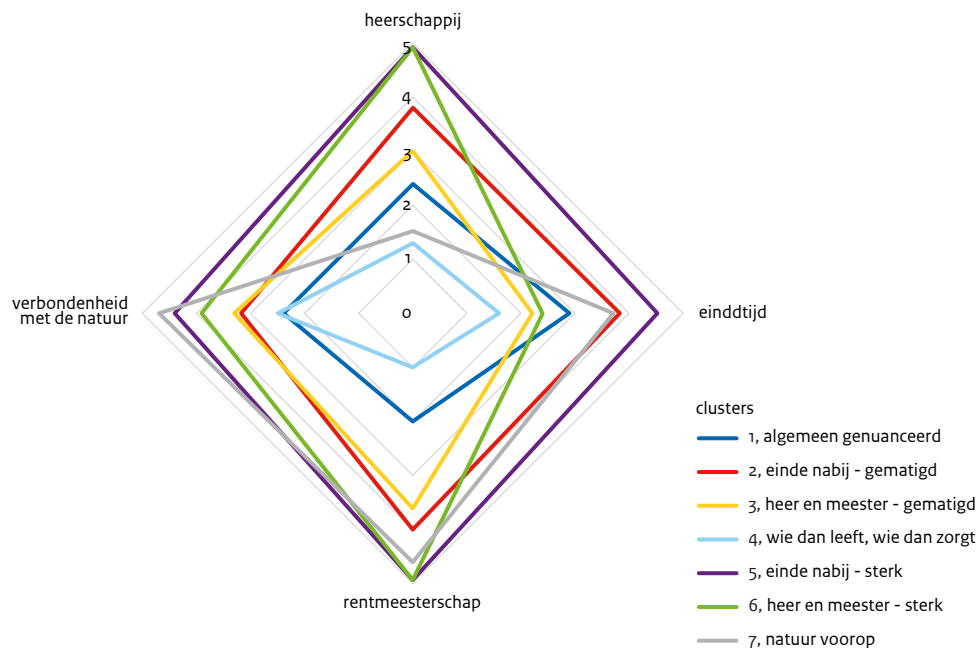
b Significante en niet-significante verschillen worden weergegeven met *superscripts*. Wanneer de gemiddelden (of percentages) in een rij een verschillend superscript hebben (bv. '1' en '2'), dan verschillen ze significant van elkaar. Wanneer gemiddelden (of percentages) superscripts hebben die overeenkomen dan verschillen ze niet significant van elkaar (bv. '1' en '1' of '2' en '2', maar ook '1, 2' en '1').

c Cluster 1 = 36%, cluster 2 = 25%, cluster 3 = 17%, cluster 4 = 13%, cluster 5 = 6%, cluster 6 = 3%, cluster 7: 2%.

Bron: SCP/LISS (BoD'23)

²⁵ De geloofsopvattingen zijn meegenomen als ordinale indicatoren (elk met vijf categorieën).

Figuur 5.3 Clusters van mensen met verschillende patronen van geloofsopvattingen, 2023 (n = 1401, in procenten, gewogen)^a



a Cluster 1 = 36%, cluster 2 = 25%, cluster 3 = 17%, cluster 4 = 13%, cluster 5 = 6%, cluster 6 = 3%, cluster 7 = 2%.

Bron: SCP/LISS (BoD'23)

De grootste groep gelovigen (36%, cluster 1, algemeen genuanceerd) heeft een genuanceerde houding ten aanzien van de mens, de natuur en God. Deze groep scoort gematigd op alle vier de onderliggende dimensies. De mensen in cluster 2 (25%, einde nabij – gematigd) vallen vooral op door hun sterke geloof in de samenhang tussen de klimaatproblemen nu en het einde der tijden, hoewel deze houding iets minder sterk is dan die in cluster 5 (6%, einde nabij – sterk). De mensen in cluster 3 (17%, heer en meester – gematigd) zien de mens vooral als heerser en als rentmeester van de natuur. Dit geldt ook voor de mensen in cluster 6 (3%, heer en meester – sterk), maar dan in nog sterkere mate. Cluster 7 (2%, natuur voorop) valt op door de sterke gerichtheid op de mens als onderdeel van de natuur. En cluster 4 (13%, wie dan leeft, wie dan zorgt) ten slotte door een houding waarin de mens niet boven de natuur staat of er verantwoordelijk voor is, maar er wel enigszins mee verbonden is. Mensen die tot dit cluster behoren zien de mens niet als heerser over de natuur en ook niet als rentmeester. Ook staan klimaatproblemen nu volgens hen los van een eventuele eindtijd.

De eerste vijf clusters omvatten samen 95% van de mensen met een religieuze overtuiging. Dit zijn mensen die zichzelf tot een bepaalde religie of levensbeschouwing rekenen.²⁶ Deze clusters verschillen voornamelijk in de mate waarin zij de geloofsopvattingen hebben. De geloofsopvattingen die uitgaan van een speciale positie van de mens ten opzichte van de natuur, als rentmeester van of als heerser over de natuur, worden beide niet gedeeld in cluster 4 (dat 13% van de mensen met een religieuze overtuiging bevat), enigszins in cluster 1 (36%), en in steeds sterkere mate in cluster 3 (17%), 2 (25%) en 5 (6%). We zien ruwweg hetzelfde patroon voor de opvatting dat mens en natuur intrinsiek met elkaar verbonden zijn en de opvatting dat klimaatverandering verband houdt met het einde der tijden. Wel valt hierbij op dat, vergeleken met de andere geloofsopvattingen binnen het cluster, de opvatting dat klimaatverandering

²⁶ Dit is de groep die de vragen over geloofsopvattingen beantwoord heeft. Aan mensen die aangaven zichzelf als religieus te beschouwen, maar vervolgens aangaven zich tot 'geen religie of levensbeschouwing' te rekenen zijn de stellingen over geloofsopvattingen niet voorgelegd.

een teken is van het aangekondigde einde der tijden iets minder sterk gedeeld wordt in cluster 3 en juist iets sterker in cluster 1. Ook zien we dat, vergeleken met de andere geloofsopvattingen, de opvatting dat mens en natuur intrinsiek met elkaar verbonden zijn iets sterker leeft binnen cluster 4 (maar nog steeds niet sterk in absolute zin).

Naast deze vijf clusters kunnen nog twee kleine clusters onderscheiden worden, waarbinnen sommige geloofsopvattingen duidelijk sterker leven dan andere. Mensen in cluster 6, dat 3% van de mensen met een religieuze overtuiging omvat, hebben – net als mensen in cluster 5 – in sterke mate de opvatting van de mens als rentmeester én de mens als heerser over de natuur. Ook hebben ze vrij sterk de opvatting dat mens en natuur intrinsiek met elkaar verbonden zijn. Echter, dit cluster legt niet sterk het verband tussen klimaatverandering en de eindtijd. Binnen het zevende en laatste cluster (2%) leeft tot slot in sterke mate de opvatting dat mens en natuur intrinsiek met elkaar verbonden zijn én van de mens als rentmeester van de natuur, maar juist niet de opvatting van de mens als heerser over de natuur.

Tabel 5.4 Samenhang van de clusters met religies, denominaties en mate van religiositeit, 2023
(n = 1401, in procenten en schaal 1-5)^{a,b}

kenmerk	categorie	cluster							
		totaal	1 algemeen geuan- ceerd	2 einde nabij - gematigd	3 heer en meester - gematigd	4 wie dan leeft, wie dan zorgt	5 einde nabij - sterk	6 heer en meester - sterk	7 natuur voorop
religie (%)	religieus maar geen religie	6	4 ²	6 ¹	6 ³	10 ⁴	16 ^{1,5}	0 ^{1,5}	22 ^{2,3,4,5}
	christelijk, rooms-katholiek	41	57	18	38	72	3	16	4
	christelijk, protestants of anders	42	27	63	55	16	67	63	37
	islamitisch	7	9	11	0	0	12	15	17
	andere religie	3	3	2	1	2	2	6	20
christelijke denominatie (%)	rooms-katholiek	49	68 ⁴	23 ¹	41 ³	82 ⁴	3 ¹	19 ^{1,3}	11 ²
	PKN en protestants, niet nader gespecificeerd	33	24	42	45	14	44	49	78
	orthodox-gereformeerd	7	3	15	7	0	16	21	5
	baptisten-, pinkster- en evangelische gemeenten ^c	5	2	11	2	2	13	3	6
	bevindelijk gereformeerd anders	3	2	6	1	0	22	6	0
andere	2	1	4	4	2	2	1	0	
mate waarin mensen zichzelf religieus vinden (schaal 1-5)		3,6	3,3 ¹	3,9 ³	3,6 ²	3,2 ¹	4,4 ⁴	4,4 ⁴	3,7 ^{2,3}
frequentie bezoek	1 keer per week of vaker	22	6 ²	42 ⁴	20 ³	4 ^{1,2}	74 ⁶	70 ³	3 ^{1,3,4,6}
	1 keer per 2 weken	9	6	11	18	1	11	0	29
religieuze bijeenkomst (%)	1 keer per maand	9	9	11	16	4	2	0	1
	minder dan 1 keer per maand	27	31	18	31	43	4	12	19
	nooit	32	48	17	16	48	9	17	49

a Basis = respondenten die zich tot een bepaalde religie of levensbeschouwing rekenen (n = 1401).

b Significante en niet-significante verschillen worden weergegeven met *superscripts*. Wanneer de gemiddelden (of percentages) in een rij een verschillend superscript hebben (bv. '1' en '2'), dan verschillen ze significant van elkaar. Wanneer gemiddelden (of percentages) superscripts hebben die overeenkomen dan verschillen ze niet significant van elkaar (bv. '1' en '1' of '2' en '2', maar ook '1, 2' en '1').

c Baptisten-, pinkster- en evangelische gemeenten en internationale christelijke kerken.

Bron: SCP/LISS (BoD'23)

Hoe hangen deze clusters samen met religies en denominaties? In lijn met de resultaten in de vorige paragraaf zien we dat rooms-katholieken sterk vertegenwoordigd zijn in de clusters waarbinnen de verschillende geloofsopvattingen het minst sterk gedeeld worden (clusters 4 en 1; zie tabel 5.4). Vergeleken met mensen in de andere clusters beschouwen mensen in deze clusters zichzelf wat vaker als 'een beetje religieus' (in tegenstelling tot 'heel religieus'), en geeft bijna de helft van de mensen binnen deze clusters aan nooit een religieuze bijeenkomst te bezoeken. In de clusters waarbinnen de verschillende geloofsopvattingen in toenemende mate sterker gedeeld worden – achtereenvolgens cluster 3, 2 en 5 – zien we een steeds sterkere vertegenwoordiging van protestantse christenen. Die wordt veroorzaakt door groeiende aandelen orthodox- en bevindelijk gereformeerden en leden van baptisten-, pinkster- en evangelische gemeenten en internationale christelijke kerken (het aandeel PKN'ers blijft in deze clusters onveranderd). Daarnaast groeit ook het aandeel moslims binnen deze clusters van 0% in cluster 3 naar 12% in cluster 5. Van cluster 3 naar 2 naar 5 zien we de mate waarin mensen zichzelf als religieus beschouwen en hoe vaak ze religieuze bijeenkomsten bezoeken eveneens sterk toenemen. Van de mensen in cluster 3 geeft bijvoorbeeld 20% aan minstens een keer per week naar een religieuze bijeenkomst te gaan; dit loopt op tot 74% in cluster 5.

In de laatste twee clusters, die samen 5% van de mensen bevatten, zien we dat bepaalde geloofsopvattingen wel sterk gedeeld worden, maar andere juist niet of minder sterk. Door de kleine omvang van deze clusters moeten de resultaten met voorzichtigheid worden geïnterpreteerd. In cluster 6 zitten mensen met relatief sterke opvattingen van de mens als rentmeester van en als heerser over de natuur, met ook een vrij sterke opvatting van de mens als intrinsiek onderdeel van de natuur, maar dat minder sterk het verband legt tussen klimaatverandering en de eindtijd. Dit cluster lijkt wat betreft mate van religiositeit en frequentie van bezoek van religieuze bijeenkomsten op cluster 5. Vergeleken met cluster 5 zijn in dit cluster ook rooms-katholieken iets sterker vertegenwoordigd. Binnen cluster 7 leven sterk de opvattingen van rentmeesterschap en verbondenheid van mens en natuur, maar niet de opvatting van de mens als heerser over de natuur. Dit cluster bevat in vergelijking met de andere clusters relatief veel mensen die zichzelf wel als religieus beschouwen maar geen (geïnstitutionaliseerde) religie aanhangen, en relatief veel aanhangers van andere religies (dan het christendom of de islam). Mensen binnen dit cluster vinden zichzelf niet heel religieus; ook binnen dit cluster gaat ongeveer de helft van de mensen nooit naar een religieuze bijeenkomst.

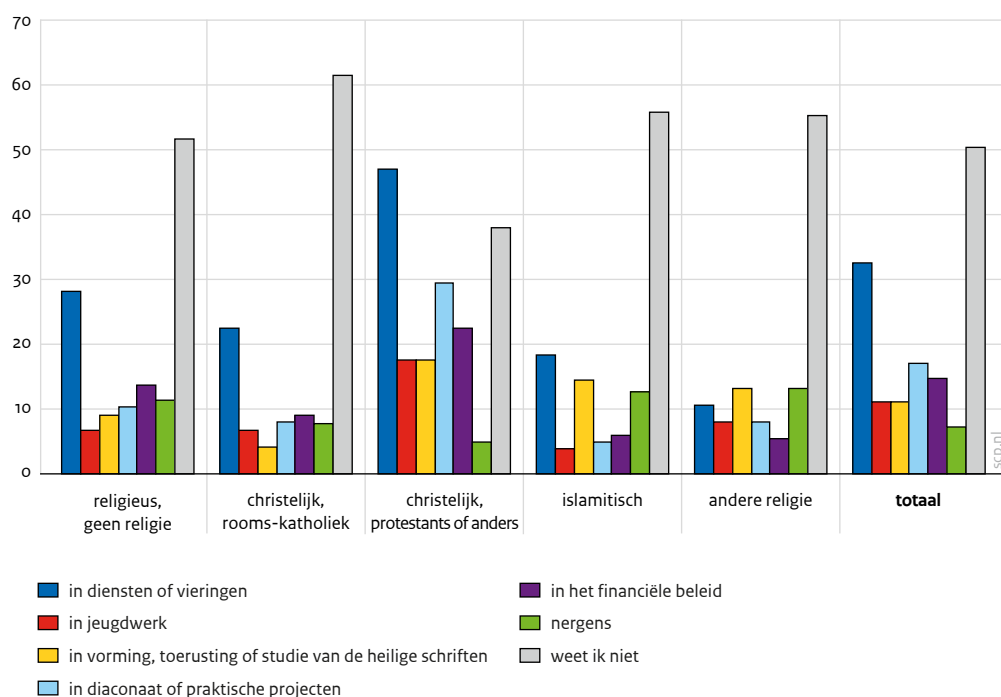
Deze resultaten laten dus zien dat mensen met een religieuze overtuiging vooral te categoriseren zijn op basis van de sterkte van hun geloofsopvattingen over hoe de mens, God en de natuur zich tot elkaar verhouden. Ongeveer de helft van hen valt in clusters waarbinnen opvattingen van de mens als rentmeester of als heerser over de natuur en van de mens als intrinsiek verbonden met de natuur niet sterk gedeeld worden, en mensen over het algemeen ook geen sterk verband leggen tussen klimaatverandering en de eindtijd. Relatief veel rooms-katholieken vallen in deze clusters, terwijl protestanten juist vaker in clusters vallen waarin alle opvattingen sterker gedeeld worden.

5.4 Aandacht voor klimaat binnen de geloofsgemeenschap

In het volgende hoofdstuk toetsen we onze hypothesen over de relaties tussen de verschillende geloofsopvattingen en klimaatgerelateerde opvattingen en gedrag. Voordat we dit doen, kijken we eerst hoe mensen met een religieuze overtuiging aankijken tegen de aandacht die binnen hun geloofsgemeenschap aan het klimaat wordt besteed. In de vragenlijst vroegen we aan mensen die zichzelf tot een bepaalde religie of levensbeschouwing rekenen op welke manieren er aandacht is voor het klimaat binnen hun geloofsgemeenschap en of ze dit voldoende vinden. Geloofsgemeenschappen kunnen op verschillende manieren aandacht besteden aan het klimaat, bijvoorbeeld in diensten of vieringen, in praktische projecten of in hun financiële beleid. De helft van alle mensen die zichzelf tot een bepaalde religie of levensbeschouwing rekent, geeft echter aan niet te weten op welke manieren er aandacht is voor klimaat binnen hun geloofsgemeenschap. De groep die dit wel weet noemt het vaakst dat er in diensten of vieringen aandacht wordt besteed aan het klimaat (zie figuur 5.4).

Protestantse christenen geven vaker dan rooms-katholieke christenen aan dat er in hun geloofsgemeenschap aandacht is voor het klimaat. Sterker nog, bij elke mogelijke manier om aandacht te besteden aan het klimaat zeggen protestanten vaker dat dit in hun geloofsgemeenschap gebeurt dan rooms-katholieken. Dit verschil is vooral duidelijk bij diensten of vieringen: waar bijna de helft van de protestanten zegt dat hierin aandacht besteed wordt aan het klimaat, geldt dit slechts voor ruim een vijfde van de rooms-katholieken. Dit verschil wordt vooral gedreven door PKN'ers en orthodox-gereformeerden, die relatief vaak aangeven dat hier in diensten of vieringen aandacht voor is (resp. 47% en 66%).

Figuur 5.4 Reacties op de stelling: 'In onze geloofsgemeenschap is er op de volgende manieren aandacht voor het klimaat', naar religie, 2023 (n = 1401, in procenten, gewogen)^{a,b}

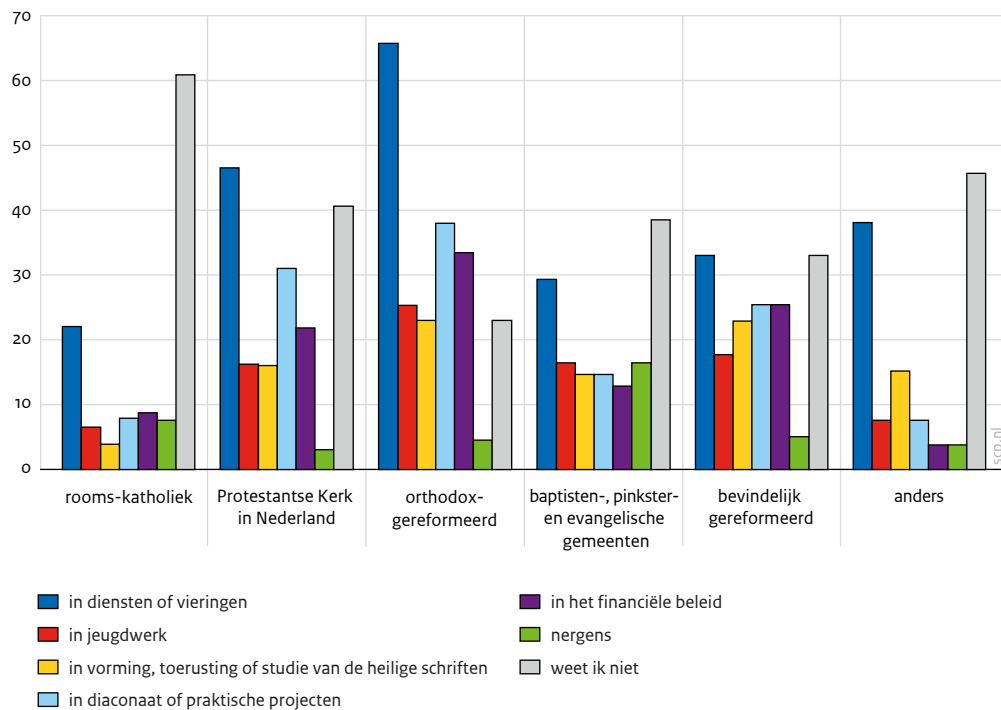


a Basis = respondenten die zich tot een bepaalde religie of levensbeschouwing rekenen (n = 1401).Religieus, geen religie: n = 89, christelijk, rooms-katholiek: n = 575, christelijk, protestants of anders: n = 595, islamitisch: n = 104, andere religie: n = 38.

b Meerdere antwoorden mogelijk.

Bron: SCP/LISS (BoD'23)

Figuur 5.5 Reacties op de stelling: 'In onze geloofsgemeenschap is er op de volgende manieren aandacht voor het klimaat', naar protestants-christelijke denominatie, 2023 (n = 595, in procenten, gewogen)^{a,b}



a Basis = protestantse christenen (n = 595). Protestantse Kerk in Nederland: n = 390; orthodox-gereformeerd: n = 86; baptisten-, pinkster- en evangelische gemeenten: n = 54; bevindelijk gereformeerd: n = 39; anders: n = 26.

b Meerdere antwoorden mogelijk.

Bron: SCP/LISS (BoD'23)

Geloofsgemeenschappen van niet-christelijke religieuze mensen lijken wat betreft de aandacht voor het klimaat over het algemeen meer op rooms-katholieke dan op protestante geloofsgemeenschappen. In vergelijking met rooms-katholieken geven moslims iets vaker aan dat er binnen hun geloofsgemeenschap aandacht is voor het klimaat in de vorming, toerusting of studie van de heilige Schriften.

Orthodox- en bevindelijk gereformeerden, PKN'ers en mensen die zichzelf als religieus beschouwen maar geen geïnstitutionaliseerde religie aanhangen, zijn relatief vaak van mening dat er in hun geloofsgemeenschap voldoende aandacht is voor het klimaat (zie figuren A.5.4 en A.5.5 in de bijlagen). Moslims en leden van baptisten-, pinkster- en evangelische gemeenten en internationale christelijke kerken geven juist relatief vaak aan dat er onvoldoende aandacht is voor het klimaat binnen hun geloofsgemeenschap. De meerderheid van de mensen lijkt hier echter geen duidelijke mening over te hebben.

5.5 Conclusie

In dit hoofdstuk richtten we ons op vier geloofsopvattingen die volgens de literatuur gerelateerd zijn aan klimaatgerelateerde opvattingen en gedrag: 1) de opvatting dat mens en natuur intrinsiek met elkaar verbonden zijn, 2) de opvatting van de mens als rentmeester van de natuur, 3) de opvatting van de mens als heerser over de natuur, en 4) de opvatting dat klimaatverandering past bij wat er in de heilige boeken staat over de eindtijd.

Op basis van het literatuuronderzoek verwachtten we dat bepaalde geloofsopvattingen sterker gedeeld zouden worden binnen bepaalde religies of denominaties. De huidige onderzoeksresultaten suggereren echter dat opvattingen van rentmeesterschap en heerschappij over de natuur juist vaak hand in hand gaan: mensen die de opvatting hebben van de mens als rentmeester hebben vaak ook de opvatting van de mens als heerser over de natuur. De verschillen die we hierin zien tussen denominaties zijn voornamelijk verschillen in de mate waarin mensen deze opvattingen hebben, in plaats van kwalitatief verschillende patronen. Zo hebben protestantse christenen en moslims relatief sterk de opvatting van de mens als heerser over de natuur, maar ook van de mens als rentmeester. Dit geldt sterker voor orthodox- en bevindelijk gereformeerden en voor evangelische gemeenschappen dan voor PKN'ers. Rooms-katholieken hebben minder sterk de opvatting van de mens als heerser over de natuur, maar ook minder sterk de opvatting van de mens als rentmeester. De resultaten suggereren dat er slechts een zeer kleine groep is waarbinnen wel sterk het beeld leeft van de mens als rentmeester, maar niet van de mens als heerser over de natuur. Ook blijkt dat mensen en groepen die meer geneigd zijn de mens als rentmeester of als heerser over de natuur te zien, over het algemeen ook vaker een verband leggen tussen klimaatverandering en de eindtijd. De opvatting dat de mens en natuur intrinsiek met elkaar verbonden zijn hangt juist wat minder sterk samen met de andere geloofsopvattingen. Deze opvatting wordt het sterkst gedeeld onder mensen die zichzelf als religieus beschouwen maar geen geïnstitutionaliseerde religie aanhangen. Kortom, de geloofsopvattingen die mensen hebben over hoe mens, God en natuur zich tot elkaar verhouden, hangen dus samen met religies en christelijke denominaties, maar overstijgen daarnaast ook de grenzen daartussen. Over religieuze groepen heen kunnen we namelijk clusters herkennen van mensen die voornamelijk verschillen in de mate waarin ze deze geloofsopvattingen hebben.

Tot slot onderzochten we in dit hoofdstuk op welke manieren er aandacht is voor het klimaat binnen geloofsgemeenschappen, en of mensen vinden dat er voldoende aandacht is voor dit thema. Orthodox-gereformeerden geven het vaakst aan dat er op verschillende manieren aandacht is voor het klimaat binnen hun geloofsgemeenschap, en zijn ook relatief vaak van mening dat er voldoende aandacht voor is. Moslims en leden van baptisten-, pinkster- en evangelische gemeenten en internationale christelijke kerken geven juist relatief vaak aan dat er onvoldoende aandacht is voor het klimaat binnen hun geloofsgemeenschap.

6 Houding, gedrag en de rol van religie

In dit hoofdstuk zoomen we in op de betekenis van religie. Specifiek gaat het om de samenhang tussen religie, andere persoonskenmerken van mensen en hun houding en gedrag ten aanzien van klimaat. Het gaat in dit hoofdstuk dus om de laatste centrale vraag van het onderzoek:

3b Welke rol spelen religie en geloofsopvattingen bij houding, gedrag en veranderbereidheid als het gaat om klimaat en hoe verhoudt deze zich tot de rol van andere persoonskenmerken?

Het theoretische model in figuur 2.1 vormt het uitgangspunt. We focussen ons op de concepten en relaties uit dit model en toetsen of we de hypothesen zoals geformuleerd in hoofdstuk 2 terug zien in de empirie. In paragraaf 6.1 zetten we uiteen hoe we tot verschillende constructen (probleembesef, normen, waargenomen controle, zelfeffectiviteit enz.) zijn gekomen, volgend uit de concepten uit het theoretische model. Vervolgens gaan we in op de samenhang daartussen (§ 6.2). Daarna analyseren we hoe deze samenhangen met religies en geloofsopvattingen (§ 6.3) en zetten we die samenhang af tegen de samenhang met andere persoonskenmerken zoals persoonlijke waarden, politieke oriëntatie en inkomen (§ 6.4 en 6.5). We confronteren deze inzichten met die volgend uit zelfrapportage van mensen als zij – direct – worden gevraagd naar de betekenis van hun eventuele geloof voor hun houding en gedrag ten aanzien van klimaat (§ 6.6). Ten slotte onderzoeken we de betekenis van religie en geloofsopvattingen voor veranderbereidheid ten aanzien van leefstijl (§ 6.7). In deze laatste paragraaf gaan we weer terug naar het vignettenonderzoek dat we presenteerden in hoofdstuk 4. Hierbij zoomen we in op de verklaringskracht van religie en geloofsovertuigingen voor de mate waarin mensen bereid zijn hun gedrag te veranderen onder verschillende omstandigheden.

6.1 Betekenis van religie: van conceptueel model naar empirie

De eerste stap in de analyses is het maken van constructen – om grip te krijgen op de factoren die samen leefstijl en veranderbereidheid bepalen. Diverse vragen uit de vragenlijst laten zich ordenen tot constructen die samenhangen met probleembesef, normen, de mate waarin mensen denken dat ze invloed uit kunnen oefenen op klimaatverandering en dergelijke (zie hoofdstuk 2). Tabel 6.1 laat zien welke stellingen gecombineerd zijn om de constructen te vormen en toont ook de interne consistentie van de schalen. De constructen ‘persoonlijke normen’ en ‘zelfeffectiviteit’ zijn in de data niet goed te onderscheiden en zijn daarom samengenomen (zie bijlage A.6.2 voor meer informatie over de constructontwikkeling).

Tabel 6.1 Constructen en operationalisatie: klimaatgerelateerde opvattingen en gedrag(sintenties), 2023 (in Cronbach's alpha)^a

construct	operationalisatie	Cronbach's alpha
probleembesef		0,93
overtuiging bestaan (antropogene) klimaatverandering	Denkt u dat het klimaat de afgelopen 100 jaar veranderd is? Komt deze klimaatverandering, volgens u, door de mens of is het een natuurlijke verandering? Ik heb het gevoel dat het weer in Nederland merkbaar is veranderd door klimaatverandering.	0,79
bezorgdheid over (gevolgen van) klimaatverandering	Hoe bezorgd bent u over klimaatverandering? Hoe bezorgd bent u dat klimaatverandering gevolgen heeft voor uw eigen leven? Hoe bezorgd bent u dat klimaatverandering gevolgen heeft voor het leven van alle mensen wereldwijd? Hoe bezorgd bent u dat klimaatverandering gevolgen heeft voor het leven van toekomstige generaties? Hoe bezorgd bent u dat klimaatverandering gevolgen heeft voor de natuur en het milieu?	0,92
waargenomen urgentie/belang tegengaan klimaatverandering	De mensheid moet zo snel mogelijk in actie komen om klimaatverandering tegen te gaan, anders is het te laat. Ik maak me boos over al die aandacht voor het klimaat terwijl er belangrijkere problemen zijn (<i>omgekeerd</i>). Ik heb het gevoel dat de huidige generaties te weinig doen aan het tegengaan van klimaatverandering, waardoor toekomstige generaties in de problemen zullen komen. Vindt u dat er te weinig of te veel aandacht is voor het tegengaan van klimaatverandering?	0,83
normen		
waargenomen sociale normen	De meeste mensen in mijn omgeving proberen zich duurzaam te gedragen.	n.v.t.
waargenomen controle		
uitkomsteffectiviteit	Denkt u dat de mens klimaatverandering kan tegenhouden?	
zelfeffectiviteit	In hoeverre hebt u het gevoel dat het zinloos of zinvol is om zelf iets bij te dragen aan het tegengaan van klimaatverandering? In welke mate voelt u zich persoonlijk verantwoordelijk om te proberen klimaatverandering te verminderen? Ik denk na over wat ik in mijn dagelijks leven kan doen om klimaatverandering tegen te gaan.	0,84
(gedrags)uitkomsten		
(zelfgerapporteerd) duurzaam gedrag (op 5 gebieden) ^b	Hoe vaak eet u vlees (of kip) bij de warme maaltijd? Welke uitspraak over reizen met het vliegtuig komt het meest overeen met wat u doet? Welke uitspraak over reizen met de auto komt het meest overeen met wat u doet? Welke uitspraak over energieverbruik komt het meest overeen met wat u doet? Welke uitspraak over het kopen van nieuwe kleding en schoenen komt het meest overeen met wat u doet?	n.v.t. ^c

construct	operationalisatie	Cronbach's alpha
bezorgdheid over klimaatbeleid (steun voor klimaatbeleid) ^d	Hoe bezorgd bent u dat maatregelen tegen klimaatverandering uw leven duurder zullen maken? Hoe bezorgd bent u dat maatregelen tegen klimaatverandering ervoor zullen zorgen dat u anders moet gaan leven? Hoe bezorgd bent u dat maatregelen tegen klimaatverandering ervoor zullen zorgen dat u (meer) moeite zult hebben om uw energierekening te betalen?	0,81
overig		
rechtvaardigheid van klimaatbeleid	In hoeverre hebt u het gevoel dat de kosten voor het tegengaan van klimaatverandering oneerlijk of eerlijk worden verdeeld tussen arme en rijke Nederlanders? In hoeverre hebt u het gevoel dat de kosten voor het tegengaan van klimaatverandering oneerlijk of eerlijk worden verdeeld tussen burgers en bedrijven?	0,79

- a Cronbach's alpha is een maat voor de mate van samenhang (interne consistentie) tussen de schaalitems. Cronbach's alpha $\geq 0,7$ = acceptabel; $\geq 0,8$ = goed.
- b In de vragenlijst is gedrag op zes gebieden uitgevraagd. Het hebben van een groene tuin is hier niet meegenomen, omdat deze vraag alleen gesteld is aan mensen die een tuin hebben (veel ontbrekende waarden).
- c Duurzaam gedrag is een formatief construct.
- d Bezorgdheid over klimaatbeleid zit conceptueel dicht bij 'steun voor klimaatbeleid' in het conceptuele model. Over het algemeen zullen mensen die klimaatbeleid belangrijk vinden, negatieve gevolgen van dergelijk beleid voor hun eigen leven (hogere kosten, anders moeten leven) makkelijker accepteren.

Bron: SCP/LISS (BoD'23)

6.2 Samenhang tussen de constructen

De volgende stap is het achterhalen van de samenhang tussen de constructen. Tabel 6.2 geeft de correlaties tussen de constructen weer. Zoals verwacht hangen de drie aspecten van probleembesef, namelijk het bewustzijn van het bestaan van (antropogene) klimaatverandering, bezorgdheid over de gevolgen ervan en de waargenomen probleemurgentie, vrij sterk met elkaar samen. In lijn met het NAM en de VBN-theorie correleren de aspecten van probleembesef ook vrij sterk met zelfeffectiviteit. Opvallend zijn echter de relatief lage correlaties tussen opvattingen over klimaatverandering (probleembesef, zelfeffectiviteit en uitkomsteffectiviteit) en duurzaam gedrag. Dit suggereert dat er sprake is van een *intention-behaviour gap*, waar we later in dit hoofdstuk verder op ingaan.

Tabel 6.2 Correlaties tussen klimaatgerelateerde constructen (n = 3342, in correlatiescore)^{a,b}

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
1 probleembesef: bestaan	1,00								
2 probleembesef: bezorgd	0,60	1,00							
3 probleembesef: urgentie	0,66	0,73	1,00						
4 sociale normen	0,16	0,14	0,12	1,00					
5 uitkomsteffectiviteit	0,45	0,43	0,48	0,11	1,00				
6 zelfeffectiviteit	0,53	0,64	0,65	0,28	0,42	1,00			
7 duurzaam gedrag	0,14	0,27	0,23	0,04	0,06	0,29	1,00		
8 bezorgdheid over klimaatbeleid	-0,25	-0,17	-0,39	-0,07	-0,22	-0,32	-0,10	1,00	
9 rechtvaardigheid van klimaatbeleid	(0,02)	(0,01)	(0,01)	0,12	0,07	0,12	-0,12	-0,12	1,00

a Basis = alle respondenten (n = 3342).

b Groen = correlatie > 0,5. Tussen haakjes = niet-significante correlaties ($p > 0,05$).

Bron: SCP/LISS (BoD'23)

6.3 Klimaatgerelateerde houding en gedrag: samenhang met religie

In de derde stap brengen we de constructen uit de vorige paragrafen in verband met religie. Het gaat dan om de vraag: in hoeverre verschillen mensen die behoren tot verschillende (religieuze) groeperingen van elkaar als het gaat om hun houding ten aanzien van klimaat en klimaatbeleid, en hun gedrag? Daarbij zoomen we in op verschillende niveaus. We kijken naar verschillen in houding en gedrag tussen niet-religieuze en religieuze mensen, tussen mensen die zichzelf zien als behorend tot verschillende religieuze groepen én – daarbinnen – tussen mensen die zichzelf zien als behorend tot verschillende denominaties.

6.3.1 Verschillen tussen religies

Wanneer we kijken naar christenen, moslims, aanhangers van andere religies en mensen zonder religieuze overtuiging, zien we over het algemeen geen grote verschillen in klimaatgerelateerde opvattingen en gedrag (figuur 6.1, zie ook tabel A.6.9 en A.6.10 in de bijlage).²⁷ De houding van mensen ten aanzien van klimaat verschilt nauwelijks tussen religieuze mensen enerzijds en niet-religieuze mensen anderzijds. We zien weinig verschil in hoe overtuigd mensen zijn van het bestaan van klimaatverandering, hoe bezorgd ze zijn over de gevolgen ervan, of ze denken dat de mens klimaatverandering kan tegengaan en de waargenomen eigen verantwoordelijkheid hierin, en de mate waarin mensen zich duurzaam gedragen. Bij enkele opvattingen is er een klein verschil tussen mensen zonder religieuze overtuiging en een of meerdere religieuze groepen, maar daarin is geen patroon vast te stellen. Zo zien we, rekening houdend met verschillen in sociaal-demografische kenmerken, dat mensen zonder religieuze overtuiging klimaatverandering als een iets urgenter probleem beschouwen dan rooms-katholieken en moslims. Verder ervaren mensen zonder religieuze overtuiging

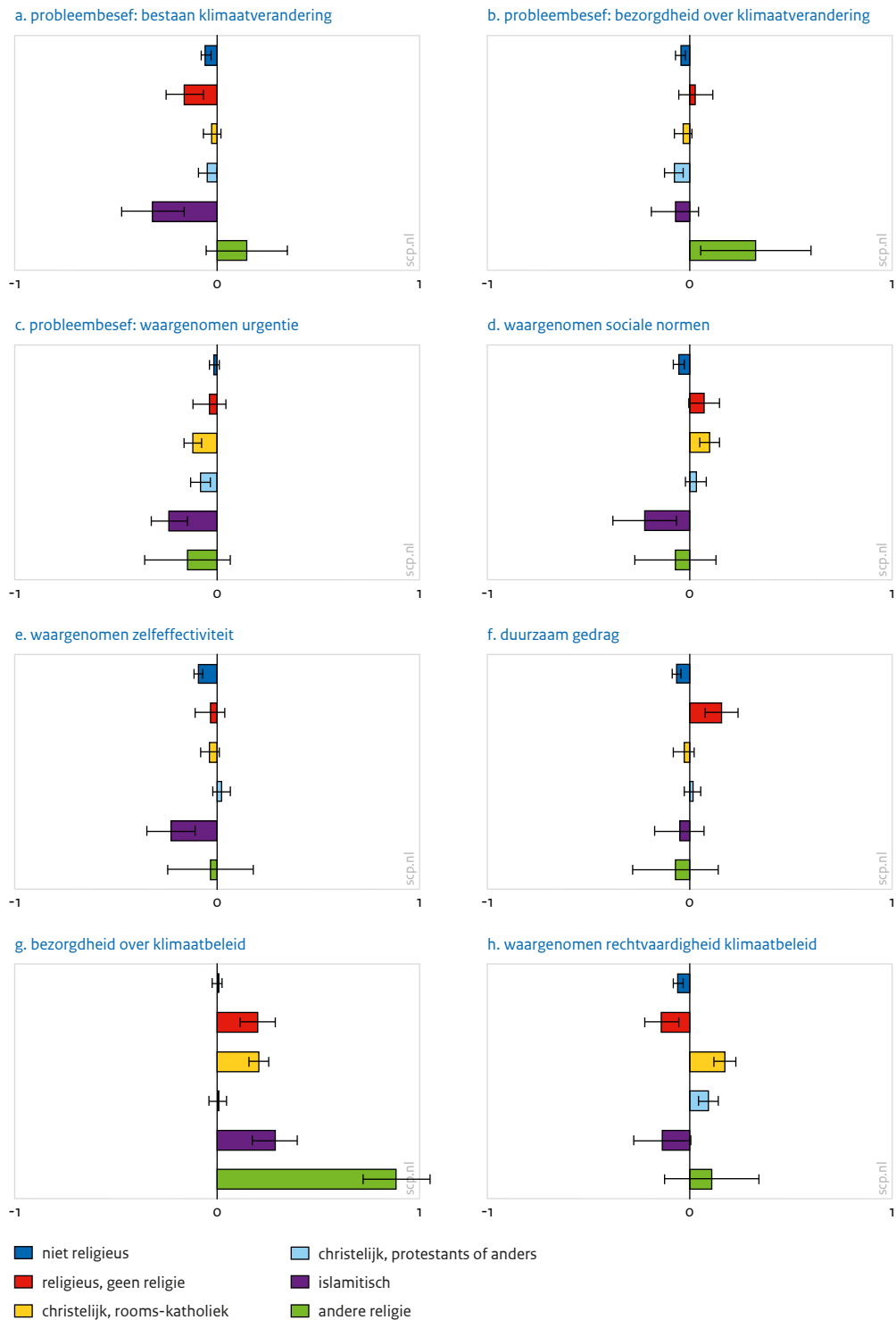
²⁷ Alle vergelijkingen tussen groepen zijn gebaseerd op lineaire regressiemodellen met de verschillende klimaatgerelateerde opvattingen en gedrag (waargenomen urgentie, waargenomen zelfeffectiviteit, waargenomen sociale normen, zelfgerapporteerd duurzaam gedrag, enz.) als afhankelijke variabelen en religie (of denominatie) als verklarende variabele. Om te achterhalen in hoeverre gevonden verschillen in opvattingen tussen groepen op basis van religie (of denominatie) verklaard worden door verschillen in sociaal-demografische kenmerken tussen die groepen, zijn de analyses herhaald met sociaal-demografische factoren (leeftijd, geslacht, opleiding, gestandaardiseerd netto huishoudinkomen, stedelijkheid en samenstelling van het huishouden) als controlevariabelen. Een gedetailleerdere beschrijving van de modellen en de volledige modelresultaten zijn te vinden in bijlage A.6.3.

minder een eigen verantwoordelijkheid voor het tegengaan van klimaatverandering (zelfeffectiviteit) dan protestanten, en gedragen zij zich iets minder duurzaam dan religieuze mensen die zich niet tot een bepaalde religie rekenen. Alle andere verschillen tussen niet- en wel-religieuzen zijn niet significant.

Verder zitten de waargenomen verschillen vooral in hoe mensen aankijken tegen het klimaatbeleid. Zo maken protestantse christenen zich gemiddeld minder zorgen over de impact van klimaatmaatregelen op hun eigen leven dan de andere groepen. Opvallend is ook de hoge bezorgdheid over klimaatbeleid onder aanhangers van andere religies²⁸ dan het christendom of de islam. Ook zien we dat christenen het klimaatbeleid over het algemeen als rechtvaardiger beschouwen.

²⁸ Merk wel op dat het aantal waarnemingen in deze groep met andere religies vrij laag is.

Figuur 6.1 Verschillen tussen groepen in klimaatgerelateerde opvattingen en gedrag op basis van religie, 2023 (n = 3342, in modelgebaseerde gemiddelden)^{a,b,c}



a Basis = alle respondenten (n = 3342). Niet religieus: n = 2131, religieus, geen religie: n = 183, christelijk, rooms-katholiek: n = 438, christelijk, protestants of anders: n = 462, islamitisch: n = 95, andere religie: n = 33.

b 'o' betekent een gemiddelde 'score' op de opvatting, '-1' is een standaarddeviatie onder het gemiddelde en '1' een standaarddeviatie boven het gemiddelde.

- c. Modelgebaseerde gemiddelden met foutbalken (een standaardfout boven en onder het gemiddelde). In deze modellen zijn leeftijd, geslacht, opleiding, gestandaardiseerd netto huishoudinkomen, stedelijkheid en huishoudenssamenstelling meegenomen als controlevariabelen.

Bron: SCP/LISS (BoD'23)

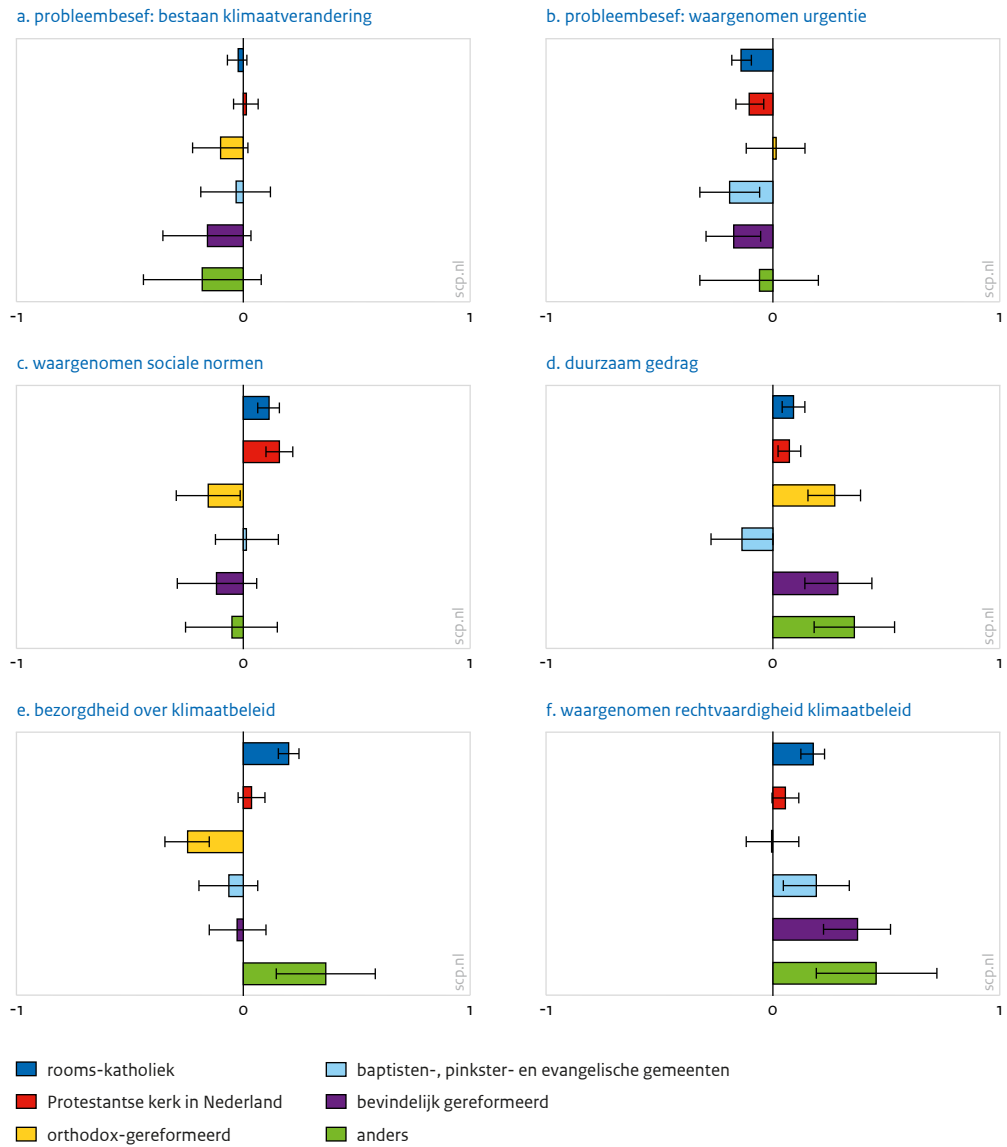
6.3.2 Verschillen tussen christelijke denominaties

De resultaten in figuur 6.2 laten zien dat rooms-katholieke en protestantse christenen vergelijkbare opvattingen hebben over klimaatverandering. Ook zien we, gemiddeld over de vijf leefterreinen (vlees eten, reizen met het vliegtuig, autorijden, letten op energieverbruik en het kopen van nieuwe kleding en schoenen), geen verschil in de duurzaamheid van hun gedrag. Rooms-katholieken maken zich enkel iets meer zorgen over de impact van klimaatmaatregelen op hun eigen leven dan protestanten; daarbij is rekening gehouden met verschillen in sociaal-economische en demografische achtergrondkenmerken. Zij zijn iets vaker bezorgd dat de maatregelen hun leven duurder zullen maken of ervoor zorgen dat zij anders moeten gaan leven. Alle andere verschillen tussen rooms-katholieke en protestantse christenen zijn niet significant.

Ook tussen protestants-christelijke denominaties onderling zien we geen verschillen in de mate waarin mensen overtuigd zijn van het bestaan van klimaatverandering (door menselijk handelen), de bezorgdheid daarover en de waargenomen probleemurgentie. Evenmin zien we verschillen in de mate waarin mensen denken dat klimaatverandering door de mens kan worden tegengegaan (uitkomsteffectiviteit) en de ervaren eigen verantwoordelijkheid om hieraan bij te dragen (zelfeffectiviteit) (zie tabel A.6.11 en figuur A.6.2 in de bijlagen voor meer toelichting).

Wel zijn er verschillen in de mate waarin de groepen zich duurzaam gedragen op de vijf leefterreinen en in hun opvattingen over klimaatbeleid. Rekening houdend met verschillen in sociaal-demografische kenmerken rapporteren gemiddeld over de vijf leefterreinen orthodox- en bevindelijk gereformeerden vaker duurzaam gedrag dan leden van baptisten-, pinkster- en evangelische gemeenten en internationale christelijke kerken; verschillen in duurzaam gedrag met en tussen andere denominaties zijn niet significant. Voorzichtigheid is geboden bij de interpretatie en generalisatie van bevindingen over deze groepen, want het aantal waarnemingen binnen sommige groepen is laag. Tot slot lijken orthodox-gereformeerden zich het minst zorgen te maken over de impact van klimaatmaatregelen op hun eigen leven. Het verschil op dit punt dat we eerder constateerden tussen rooms-katholieke en protestantse christenen lijkt dus vooral te worden gedreven door deze groep. Daarnaast beschouwen bevindelijk gereformeerden het klimaatbeleid als rechtvaardiger dan orthodox-gereformeerden en PKN'ers. Alle andere groepsverschillen zijn niet significant.

Figuur 6.2 Verschillen tussen groepen in klimaatgerelateerde opvattingen en gedrag op basis van christelijke denominatie, 2023 (n = 900, in modelgebaseerde gemiddelden)^{a,b,c,d}



- a Basis = respondenten van een christelijke denominatie (n = 900): a) rooms-katholiek (n = 438), b) protestants (PKN, of niet nader gespecificeerd; n = 287), c) orthodox-gereformeerd (n = 72), d) baptisten-, pinkster- en evangelische gemeenten en internationale christelijke kerken (n = 48), e) bevindelijk gereformeerd (n = 34), f) anders (n = 20).
- b Modelgebaseerde gemiddelden met foutbalken (een standaardfout boven en onder het gemiddelde).
- c In deze modellen zijn leeftijd, geslacht, opleiding, gestandaardiseerd netto huishoudinkomen, stedelijkheid en huishoudenssamenstelling meegenomen als controlevariabelen.
- d Merk op dat waarde '0' de opvattingen en het gedrag van de gemiddelde Nederlander weerspiegelt. Wanneer de gemiddelde score van de in de figuur vergeleken groepen boven (of onder) waarde '0' ligt, betekent dit dat christenen gemiddeld hoger (of lager) scoren op de betreffende opvatting of het gedrag dan niet-christenen.

Bron: SCP/LISS (BoD'23)

6.3.3 Samenhang met geloofsopvattingen

Tot zover zagen we enkele kleine verschillen tussen bepaalde religieuze (of niet-religieuze) groepen, bijvoorbeeld in hoe duurzaam men zich zegt te gedragen of hoe men aankijkt tegen klimaatbeleid. Die verschillen laten echter geen vast patroon zien. Of men zichzelf als religieus beschouwt en de specifieke religie of denominatie waartoe men behoort lijken dus niet bepalend voor hoe men tegen klimaatverandering en klimaatbeleid aankijkt. Dit is in lijn met wat we op basis van het literatuuronderzoek verwachtten, namelijk dat geloofsopvattingen over de relatie tussen mens, natuur en God – die de grenzen van religies en christelijke denominaties overstijgen – sterkere voorspellers zijn van opvattingen over milieu en klimaat en duurzaam gedrag dan de religieuze groep waartoe men zichzelf rekent. In deze paragraaf toetsen we die hypothese. Wat is samenhang tussen geloofsopvattingen (zie hoofdstuk 5 voor een uitwerking daarvan) enerzijds en houding en gedrag ten aanzien van klimaat anderzijds?²⁹ Tabel 6.3 geeft een samenvattend overzicht van de samenhang tussen de geloofsopvattingen en klimaatgerelateerde opvattingen en gedrag.

Tabel 6.3 Overzicht van verbanden tussen geloofsopvattingen en klimaatgerelateerde opvattingen en gedrag (n = 1097, in significante samenhang per categorie)^{a,b,c}

geloofsopvatting	klimaatgerelateerde opvattingen en gedrag								
	1	2	3	4	5	6	7	8	9
verbondenheid met de natuur	groen	groen	groen	geen	geen	groen	geen	geen	rood
rentmeesterschap	groen	groen	geen	geen	groen	groen	groen	rood	geen
heerschappij over de natuur	rood	rood	geen	geen	rood	rood	rood	groen	geen
verband met eindtijd	geen	geen	geen	geen	geen	geen	geen	geen	groen

- a Basis = respondenten die zichzelf tot een bepaalde religie of levensbeschouwing rekenen (n = 1097).
- b 1 = overtuigdheid van het bestaan van antropogene klimaatverandering (probleembesef), 2 = bezorgdheid over de gevolgen van klimaatverandering (probleembesef), 3 = waargenomen urgentie (probleembesef), 4 = waargenomen sociale normen, 5 = waargenomen uitkomsteffectiviteit, 6 = waargenomen zelfeffectiviteit, 7 = duurzaam gedrag, 8 = bezorgdheid over klimaatmaatregelen, 9 = waargenomen rechtvaardigheid van klimaatmaatregelen.
- c Groen = significante positieve samenhang, rood = significante negatieve samenhang, geen kleur = geen significante samenhang. Resultaten op basis van lineaire regressiemodellen met als voorspellers de geloofsopvattingen en sociaal-demografische kenmerken (leeftijd, geslacht, opleiding, gestandaardiseerd netto huishoudinkomen, stedelijkheid en huishoudenssamenstelling).

Bron: SCP/LISS (BoD'23)

Zoals verwacht hebben mensen met een sterkere opvatting van de mens als rentmeester van de natuur ook een sterker probleembesef en hogere waargenomen uitkomst- en zelfeffectiviteit. Zij gedragen zich duurzamer en zijn minder bezorgd over klimaatregelen, ofwel ze laten er meer steun voor zien (zie figuur A.6.3 in de bijlagen, oranje staven). Gelovigen die de mens meer zien als heerser over de natuur tonen juist een lagere mate van probleembesef, een lagere waargenomen uitkomst- en zelfeffectiviteit, minder duurzaam gedrag en meer bezorgdheid over klimaatmaatregelen (figuur A.6.3, gele staven). Ook zien we, eveneens in lijn met de hypothesen, dat gelovigen die de mens sterker zien als een intrinsiek onderdeel

²⁹ Om de rol van geloofsopvattingen te onderzoeken, zijn lineaire regressiemodellen geschat met de verschillende klimaatgerelateerde opvattingen en gedrag (waargenomen urgentie, waargenomen zelfeffectiviteit, waargenomen sociale normen, zelfgerapporteerd duurzaam gedrag, enz.) als afhankelijke variabelen en de geloofsopvattingen als verklarende variabelen en sociaal-demografische factoren (leeftijd, geslacht, opleiding, gestandaardiseerd netto huishoudinkomen, stedelijkheid en samenstelling van het huishouden) als controlevariabelen. Een gedetailleerdere beschrijving van de modellen en de volledige modelresultaten zijn te vinden in bijlage A.6.3. De modelresultaten zijn grafisch weergegeven in figuur 6.3. De figuren tonen de gemiddelde scores op de verschillende klimaatgerelateerde constructen bij relatief lage (een standaarddeviatie onder het gemiddelde), gemiddelde, en relatief hoge (een standaarddeviatie boven het gemiddelde) scores op de geloofsopvattingen.

van de natuur meer probleembesef en waargenomen zelfeffectiviteit hebben (figuur A.6.3, lichtblauwe staven). Zij gedragen zich echter niet per se duurzamer en laten geen sterkere steun voor het klimaatbeleid zien. Zij vinden vaker dat de lasten van de klimaataanpak oneerlijk worden verdeeld.

Tot slot laten de resultaten zien dat mensen die klimaatverandering zien als teken van de eindtijd een relatief sterk probleembesef en hoge waargenomen zelfeffectiviteit hebben (figuur A.6.3, donkerblauwe staven). We verwachtten juist dat deze groep klimaatverandering minder als een probleem zou zien. Wanneer mensen een verband leggen tussen klimaatverandering en het aangekondigde einde der tijden ('klimaatverandering past bij wat in de heilige boeken staat over de eindtijd'), erkennen zij dat klimaatverandering bestaat. Dat verklaart de positieve samenhang met dit aspect van probleembesef. Het impliceert echter niet per se dat zij ook de overtuiging hebben dat de eindtijd nabij is. Mogelijk wordt de positieve samenhang met bezorgdheid, waargenomen urgentie en zelfeffectiviteit dus meer gedreven door een sterkere overtuiging dat het klimaat verandert dan door de overtuiging dat het einde der tijden nabij is.

Samengevat: zichzelf als religieus beschouwen en zich eventueel rekenen tot een specifieke religie of denominatie, voorspelt weinig voor houding en gedrag ten aanzien van klimaat en duurzaamheid. Dat geldt evenwel niet voor geloofsopvattingen. De inhoud van het geloof van religieuze mensen hangt samen met hun probleembesef, gevoelens van urgentie, verantwoordelijkheid en gedrag ten aanzien van het klimaat en hun houding ten aanzien van (de rechtvaardigheid van) klimaatbeleid.

Deze invloed staat los van de invloed die andere persoonskenmerken hebben, zoals persoonlijke waarden, de financiële situatie van het huishouden, leeftijd of opleiding. In de volgende paragrafen gaan we nader in op de betekenis van die andere persoonskenmerken.

6.4 Klimaatgerelateerde houding en gedrag: samenhang met waardenpatronen

Op welke manier hangen religie en geloofsovertuigingen samen met andere persoonskenmerken, al dan niet ideologisch geladen zoals waarden en politieke oriëntatie, en wat betekent dat voor houding en gedrag ten aanzien van klimaat? Daar gaan we in deze paragraaf op in.

6.4.1 Persoonlijke waarden

Voor mensen met een hogere score op biosferische waarden zijn respect voor de natuur en milieu-bescherming belangrijke leidraden in hun leven. Zij hebben, in vergelijking met mensen met een lagere score, een sterker probleembesef, geven vaker aan dat mensen in hun sociale omgeving zich duurzaam proberen te gedragen, zijn er meer van overtuigd dat de mens klimaatverandering kan tegengaan en zien daarin ook een grotere eigen verantwoordelijkheid (zie tabel 6.4 en figuren A.6.13-A.6.15). Ze gedragen zich gemiddeld duurzamer op de vijf leefterreinen en zijn minder bezorgd over de impact van klimaatmaatregelen op hun leven. Veel van deze verbanden zien we, omgekeerd, voor mensen met hogere (vs. lagere) scores op hedonistische waarden. Voor hen zijn plezier hebben en genieten belangrijke doelen in het leven. Deze mensen hebben een lager probleembesef, voelen zich minder persoonlijk verantwoordelijk voor het verminderen van klimaatproblemen, vertonen minder duurzaam gedrag en maken zich meer zorgen over de invloed van klimaatbeleid op hun leven. Voor mensen met egoïstische waarden zijn het hebben van bezittingen, en macht en status belangrijke levensdoelen. Net als voor mensen die hedonistische waarden nastreven, geldt ook voor mensen met sterkere (vs. minder sterke) egoïstische waarden dat zij minder overtuigd zijn van het bestaan van klimaatverandering, klimaatverandering als een minder urgent probleem zien, zich minder duurzaam gedragen en zich meer zorgen maken over de impact van klimaatmaatregelen op hun leven. Egoïstische waarden zijn bovendien positief gerelateerd aan de waargenomen rechtvaardigheid van klimaatmaatregelen. Tussen altruïstische waarden en klimaatgerelateerde opvattingen zien we tot slot slechts twee verbanden. Voor mensen met een hogere score op altruïstische waarden zijn kansengelijkheid en rechtvaardigheid belangrijke leidraden in het leven. Zij zien, in vergelijking met mensen met een lagere score, het klimaatbeleid als minder rechtvaardig. Zij zijn ook iets meer overtuigd van het bestaan van klimaatverandering (door handelen van de mens).

Tabel 6.4 Overzicht van verbanden tussen persoonlijke waarden en politieke oriëntatie en klimaatgerelateerde opvattingen en gedrag, 2023 (n = 3342, in significante samenhang per categorie)^{a,b,c}

geloofsopvatting	klimaatgerelateerde opvattingen en gedrag									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	
persoonlijke waarden										
biosferisch	Groen							Rood		
altruïstisch	Groen							Rood		
egoïstisch			Rood					Rood		Groen
hedonistisch	Rood					Rood			Groen	
politieke oriëntatie										
rechts (vs. links)			Rood					Rood	Groen	
conservatief (vs. progressief)	Rood					Rood			Groen	

a Basis = alle respondenten (n = 3342).

b 1 = overtuigdheid van het bestaan van antropogene klimaatverandering (probleembesef), 2 = bezorgdheid over de gevolgen van klimaatverandering (probleembesef), 3 = waargenomen urgentie (probleembesef), 4 = waargenomen sociale normen, 5 = waargenomen uitkomsteffectiviteit, 6 = waargenomen zelfeffectiviteit, 7 = duurzaam gedrag, 8 = bezorgdheid over klimaatmaatregelen, 9 = waargenomen rechtvaardigheid van klimaatmaatregelen.

c Groen = significante positieve samenhang, rood = significante negatieve samenhang, geen kleur = geen significante samenhang. Resultaten op basis van lineaire regressiemodellen met als voorspellers persoonlijke waarden, politieke oriëntatie en sociaal-demografische kenmerken (leeftijd, geslacht, opleiding, gestandaardiseerd netto huishoudinkomen, stedelijkheid en huishoudenssamenstelling).

Bron: SCP/LISS (BoD'23)

Opvattingen over klimaatverandering en klimaatmaatregelen hangen ook samen met politieke oriëntatie, evenals duurzaam gedrag. Conservatieve (vs. progressieve) politieke waarden zijn gerelateerd aan nagenoeg alle klimaatgerelateerde opvattingen. Mensen met een meer conservatieve (vs. progressieve) oriëntatie hebben een lager probleembesef, zijn er minder van overtuigd dat de mens klimaatverandering kan tegengaan (uitkomsteffectiviteit) en geloven ook minder sterk dat hun eigen acties kunnen bijdragen aan het tegengaan van klimaatverandering (zelfeffectiviteit). Zij maken zich meer zorgen over klimaatbeleid en beschouwen dit ook als minder rechtvaardig. Ook een meer rechtse (vs. linkse) politieke oriëntatie is negatief gerelateerd aan aspecten van probleembesef en duurzaam gedrag. Mensen met meer rechtse politieke oriëntatie zien het huidige klimaatbeleid als rechtvaardiger dan mensen met een linkse politieke oriëntatie.

Samenhang tussen geloofsopvattingen en persoonlijke waarden

Geloofsopvattingen lijken gerelateerd aan persoonlijke waarden. Zo sluit de opvatting dat de mens verbonden is met de natuur bijvoorbeeld goed aan bij biosferische waarden. Maar hoe onderscheidend zijn persoonlijke waarden en geloofsopvattingen? Tabel 6.5 laat de correlaties zien tussen biosferische, altruïstische, hedonistische en egoïstische waarden en geloofsopvattingen. De geloofsopvatting dat mens en natuur intrinsiek met elkaar verbonden zijn en biosferische waarden hangen het sterkst samen, al is deze correlatie in absolute zin niet heel sterk ($r = 0,43$). De correlaties tussen de andere geloofsopvattingen en persoonlijk waarden zijn zwakker of niet significant.

Tabel 6.5 Samenhang tussen geloofsopvattingen en persoonlijke waarden, 2023 (n = 1097, in correlaties)^a

persoonlijke waarden	geloofsopvatting			
	verbondenheid met de natuur	rentmeesterschap	heerschappij	eindtijd
biosferisch	0,43***	0,18***	0,04	0,04
altruïstisch	0,31***	0,16***	0,06*	0,01
egoïstisch	-0,17***	-0,07*	-0,02	0,01
hedonistisch	0,23***	-0,02	-0,03	-0,06*

*** p < 0,001; ** p < 0,01; * p < 0,05.

a Basis = respondenten die zichzelf tot een bepaalde religie of levensbeschouwing rekenen (n = 1097).

Bron: SCP/LISS (BoD'23)

Vervolgens wilden we achterhalen in hoeverre de gevonden verbanden tussen geloofsopvattingen en klimaatgerelateerde opvattingen en gedrag verklaard zouden kunnen worden door verschillen in persoonlijke waarden. Hiervoor zijn in een vervolganalyse zowel de geloofsopvattingen als de persoonlijke waarden als voorspellers meegenomen (zie bijlage A.6.3 voor meer detail). Over het algemeen zijn de verbanden van de geloofsopvattingen en persoonlijke waarden met klimaatgerelateerde opvattingen en gedrag van vergelijkbare sterkte.³⁰ Consistent met de VBNT zien we dat biosferische waarden invloed hebben op probleembesef en waargenomen zelfeffectiviteit via de opvatting dat mens en natuur intrinsiek met elkaar verbonden zijn. Ook hebben biosferische waarden invloed op waargenomen zelfeffectiviteit, via de opvatting dat mens en natuur intrinsiek met elkaar verbonden zijn.³¹ Tegelijkertijd versterkt de opvatting dat mens en natuur intrinsiek verbonden zijn biosferische waarden, die op hun beurt een positieve invloed hebben op de mate waarin mensen overtuigd zijn van het bestaan van klimaatverandering (door het handelen van mensen), bezorgdheid over de gevolgen ervan, waargenomen probleemurgentie, uitkomst- en zelfeffectiviteit, duurzaam gedrag en steun voor klimaatbeleid, ofwel minder bezorgdheid over de impact ervan op het eigen leven.³² Kortom, we zien een duidelijke samenhang tussen persoonlijke waarden, geloofsopvattingen en klimaatgerelateerde opvattingen. Daarbij gaat de causaliteit niet één richting op, maar lijkt er sprake te zijn van wederzijdse beïnvloeding.

³⁰ Tabel A.6.17b in de bijlagen laat zien welke verbanden tussen geloofsopvattingen en klimaatgerelateerde opvattingen en gedrag blijven bestaan wanneer rekening wordt gehouden met verschillen in persoonlijke waarden (en andersom, welke verbanden tussen persoonlijke waarden en klimaatgerelateerde opvattingen en gedrag blijven bestaan wanneer rekening wordt gehouden met verschillen in geloofsopvattingen).

³¹ Indirect effect = 0,032, z = 2,92, p < 0,01 (op de mate waarin mensen overtuigd zijn van het bestaan van klimaatverandering (door het handelen van mensen); indirect effect = 0,046, z = 4,07, p < 0,001 (op de bezorgdheid over klimaatverandering); indirect effect = 0,048, z = 4,11, p < 0,001 (op de waargenomen zelfeffectiviteit).

³² Indirect effect = 0,47, z = 3,36, p < 0,01 (op de mate waarin mensen overtuigd zijn van het bestaan van klimaatverandering (door het handelen van mensen); indirect effect = 0,070, z = 4,80, p < 0,001 (op de bezorgdheid over klimaatverandering); indirect effect = 0,069, z = 4,85, p < 0,001 (op de waargenomen urgentie); indirect effect = 0,045, z = 2,74, p < 0,01 (op waargenomen uitkomst-effectiviteit); indirect effect = 0,065, z = 4,45, p < 0,001 (op waargenomen zelfeffectiviteit); indirect effect = 0,067, z = 4,73, p < 0,001 (op duurzaam gedrag); indirect effect = -0,029, z = -1,96, p = 0,05 (op bezorgdheid over klimaatbeleid).

6.5 Klimaatgerelateerde houding en gedrag: samenhang met sociaal-economische en demografische kenmerken

6.5.1 Samenhang met financiële situatie

Hoe hangen klimaatgerelateerde opvattingen en duurzaam gedrag samen met de financiële situatie van huishoudens? Om deze vraag te beantwoorden, zoomen we eerst in op de samenhang met het inkomen van het huishouden. Het maakt veel uit hoeveel mensen binnen een huishouden van een bepaald inkomen moeten leven. In de modellen is daarom het gestandaardiseerde netto maandinkomen van het huishouden als voorspeller gebruikt. Bij de bepaling hiervan is rekening gehouden met de schaalvoordelen van een gemeenschappelijke huishouding, waardoor het inkomen vergelijkbaar is tussen huishoudens van verschillende groottes en samenstellingen (voor meer detail, zie bijlage A.6.3). Het gestandaardiseerde netto-inkomen wordt ook wel de koopkracht genoemd. Op basis van hun gestandaardiseerde netto huishoudinkomen zijn respondenten in vijf ongeveer even grote groepen ingedeeld. De verschillen tussen deze groepen, gecorrigeerd voor verschillen in religie, leeftijd, geslacht, opleiding en stedelijkheid, zijn grafisch weergegeven in figuur A.6.4 in de bijlagen.

Wat blijkt is dat het huishoudinkomen sterk samenhangt met duurzaam gedrag, en minder sterk met klimaatgerelateerde opvattingen. Hoe hoger het inkomen van het huishouden, hoe minder duurzaam mensen zich gedragen op de vijf leefterreinen. De samenhang met opvattingen over klimaatverandering en klimaatbeleid is minder uitgesproken; er zijn voornamelijk enige verschillen tussen de laagste inkomensgroep en de andere groepen. Specifiek zien we dat het kwintiel met het laagste gestandaardiseerde inkomen gemiddeld iets minder overtuigd is van het bestaan van klimaatverandering door menselijk handelen dan de andere inkomensgroepen; alleen het verschil met het derde inkomenskwintiel is niet significant. In lijn hiermee is ook de ervaren persoonlijke verantwoordelijkheid om bij te dragen aan het tegengaan van klimaatverandering (zelfeffectiviteit) iets lager binnen deze groep, vergeleken met de groep met het hoogste inkomen; de verschillen met de middengroepen zijn niet significant. Verder geven mensen in deze groep ook iets minder vaak aan dat anderen in hun sociale omgeving zich duurzaam proberen te gedragen.

Hoe mensen aankijken tegen het klimaatbeleid is ook gerelateerd aan inkomen. De twee groepen met de hoogste inkomens zijn minder bezorgd over de gevolgen van het klimaatbeleid dan de groepen met lagere inkomens, en zij beschouwen de verdeling van de kosten van klimaatbeleid gemiddeld ook als eerlijker. De groep met het laagste inkomen beschouwt de klimaatmaatregelen als het minst rechtvaardig.

Het gestandaardiseerde inkomen van het huishouden houdt al rekening met verschillen in de grootte en samenstelling van het huishouden dat van een bepaald huishoudinkomen moet leven. Toch zegt het nog niet alles over hoe moeilijk of makkelijk kan worden rondgekomen van het inkomen. Daarbij spelen ook bijvoorbeeld het uitgavenpatroon en financiële vaardigheden een rol (Meneau en Moorthy 2022). In een vervolganalyse is daarom de zelfgerapporteerde financiële situatie – de moeite of het gemak waarmee mensen zeggen te kunnen rondkomen – in plaats van het gestandaardiseerde huishoudinkomen meegenomen.³³ Dit is geoperationaliseerd als een gemiddelde score van de gestandaardiseerde antwoorden op drie vragen (Cronbach's alpha = 0,85):

- 1 Kunt u op een schaal van 0 tot 10 aangeven hoe moeilijk of gemakkelijk u kunt rondkomen van het inkomen van uw huishouden?
- 2 Hoe gemakkelijk of moeilijk is het voor u om een onverwachte noodzakelijke uitgave van €500 euro of meer te doen zonder daarvoor schulden te maken of geld te lenen?
- 3 Hoe gemakkelijk kunt u de woonlasten van uw huishouden betalen?

In de analyse zijn klimaatgerelateerde opvattingen en duurzaam gedrag van drie groepen met elkaar vergeleken: de groep die het moeilijkst kan rondkomen (12%), de groep die het makkelijkst kan rondkomen (14%) en de middengroep (74%). De meest uitgesproken verschillen tussen de groepen zien we in hun bezorgdheid over de impact van klimaatmaatregelen op hun eigen leven, de waargenomen

³³ Voor deze analyse is een koppeling gemaakt met data die in dezelfde periode (juni-juli 2023) zijn verzameld in het LISS panel, via de kernvragenlijst 'Inkomen' (data beschikbaar voor n = 2762; 83% van de nationaal representatieve steekproef).

rechtvaardigheid van het klimaatbeleid en de mate waarin zij zich duurzaam gedragen op de vijf leef-terreinen. De groep die het moeilijkst kan rondkomen maakt zich relatief veel zorgen dat het leven door klimaatmaatregelen duurder wordt en dat zij anders moeten gaan leven. Ook ziet deze groep de verdeling van de lasten van klimaatbeleid vaker als oneerlijk dan de andere groepen (zie figuur A.6.5³⁴ voor een overzicht). Tegelijkertijd gedraagt de groep zich op de vijf leef-terreinen het meest duurzaam. De groep verschilt ook van de andere twee groepen, die hierin onderling niet sterk van elkaar verschillen, in hoe zij tegen klimaatverandering aankijken. Ze zijn minder overtuigd van het bestaan van klimaatverandering (door menselijk handelen), zien klimaatverandering als een minder urgent probleem, zijn er minder van overtuigd dat klimaatverandering door de mens kan worden tegengaan en voelen zich hier ook minder persoonlijk verantwoordelijk voor (lagere uitkomst- en zelfeffectiviteit). Ook geeft deze groep minder vaak aan dat mensen in hun sociale omgeving zich duurzaam proberen te gedragen (waargenomen sociale normen).

Vergeleken met de andere groepen, reizen mensen die moeilijk kunnen rondkomen minder vaak met het vliegtuig en de auto. Ook kopen ze minder nieuwe kleding en schoenen (zie tabel 6.6). De groep die het moeilijkst kan rondkomen, zegt bovendien minder vaak vlees te eten dan de middengroep, maar niet minder dan de groep die het makkelijkst kan rondkomen. Er zijn geen verschillen tussen de groep die het moeilijkst kan rondkomen en de andere groepen als het gaat om letten op energieverbruik en het hebben van een groene tuin. Juist mensen die het makkelijkst kunnen rondkomen geven aan meer te letten op hun energieverbruik dan de middengroep, en een groenere tuin te hebben. Deze verschillen worden mogelijk verklaard doordat mensen die het makkelijkst kunnen rondkomen gemiddeld grotere huizen en grotere tuinen bezitten.

Mensen die heel moeilijk kunnen rondkomen zien klimaatverandering dus minder vaak als een (urgent) probleem, maar gedragen zich tegelijkertijd over het algemeen wel het meest duurzaam. Dat duurzame gedrag wordt waarschijnlijk sterker gedreven door kosten- dan door duurzaamheidsoverwegingen. Het is immers goedkoper om de (niet-duurzame) gedragingen te laten waarop dit onderzoek zich richt. Denk geen vlees eten, niet reizen met het vliegtuig, geen auto rijden en geen nieuwe kleding en schoenen kopen. Ook minder energieverbruik levert een kostenbesparing op. Zo wordt de hoge prijs van vlees in de groep die het moeilijkst kan rondkomen veel vaker als reden gegeven om geen of relatief weinig dagen per week vlees te eten bij de warme maaltijd dan in de andere groepen (zie tabel 6.6, onder). Daarnaast wordt kostenbesparing binnen de groep die het moeilijkst kan rondkomen het vaakst als belangrijkste reden voor energiebesparing gegeven.

³⁴ De resultaten in de figuren zijn gecorrigeerd voor verschillen in leeftijd, geslacht, opleiding, stedelijkheid, samenstelling van het huishouden en religie.

Tabel 6.6 Samenhang met andere vragen over (redenen voor) duurzaam gedrag, 2023 (n = 2762, schaal 1-7 en in procenten)^{a,b,c}

soort gedrag ^d (schaal)	rondkomen		
	moeilijk	middengroep	makkelijk
vlees eten bij de warme maaltijd (1 = nooit, 6 = iedere dag)	3,99 ¹ (4,09) ^{1,2}	4,21 ² (4,20) ²	4,07 ¹ (4,04) ¹
reizen met het vliegtuig (1 = nooit, 5 = meer dan 3 keer per jaar)	1,89 ¹ (1,87) ¹	2,23 ² (2,24) ²	2,54 ³ (2,51) ³
reizen met de auto (1 = nooit, 7 = iedere dag)	4,00 ¹ (4,14) ¹	4,61 ² (4,60) ²	4,54 ² (4,48) ²
letten op energieverbruik (1 = heel goed, 5 = helemaal niet)	1,97 ^{1,2} (1,90) ¹	2,02 ² (2,02) ¹	1,91 ¹ (1,96) ¹
nieuwe kleding en schoenen kopen (1 = (bijna) nooit, 5 = meer dan 20 stuks per jaar)	2,34 ¹ (2,33) ¹	2,79 ² (2,79) ²	2,87 ² (2,91) ³
mate waarin de tuin bestraat is (1 = niet bestraat, 6 = helemaal bestraat)	2,86 ^{1,2} (2,77) ¹	2,91 ² (2,89) ¹	2,68 ¹ (2,82) ¹
redenen voor duurzaam gedrag (%)			
Wat is voor u de reden om [minder dan 3 dagen per week/minder dan 1 dag per week/geen] vlees (of kip) te eten bij de warme maaltijd?			
vlees (of kip) is te duur	36 ³	16 ²	5 ¹
voor mijn gezondheid	34 ¹	37 ¹	36 ¹
uit respect voor dieren	39 ¹	49 ¹	44 ¹
vanwege bezwaren tegen de intensieve veehouderij	20 ¹	41 ²	54 ³
om achteruitgang van de natuur te voorkomen	22 ¹	41 ²	50 ²
anders	19 ¹	16 ¹	20 ¹
belangrijkste reden om energie te besparen			
om te besparen op mijn energierekening	71 ³	63 ²	47 ¹
het is goed voor klimaat en milieu	14 ¹	23 ²	37 ³
het past goed bij mijn levensstijl	3 ¹	6 ²	9 ²
het geeft me een goed gevoel over mij als mens	5 ¹	3 ¹	2 ¹
mijn omgeving verwacht het van mij	6 ¹	5 ¹	5 ¹

a Basis = respondenten die ook de LISS-kernvragenlijst 'Inkomen' ingevuld hebben (van wie uitgebreidere informatie over hun financiële situatie bekend is, n = 2762). Moeilijk rondkomen: n = 297; middengroep: n = 2044; makkelijk rondkomen: n = 421.

b Significante en niet-significante verschillen worden weergegeven met *superscripts*. Wanneer de gemiddelden (of percentages) in een rij een verschillend superscript hebben (bv. '1' en '2'), dan verschillen ze significant van elkaar. Wanneer gemiddelden (of percentages) superscripts hebben die overeenkomen dan verschillen ze niet significant van elkaar (bv. '1' en '1' of '2' en '2', maar ook '1, 2' en '1').

c De gemiddelden tussen haakjes zijn gecorrigeerd voor verschillen in leeftijd, geslacht, opleiding, stedelijkheid, samenstelling van het huishouden en religie.

d Een hogere score weerspiegelt minder duurzaam gedrag.

Bron: SCP/LISS (BoD'23)

Minder vlees eten wordt vooral door mensen die makkelijk financieel rond kunnen komen beargumenteerd met bezwaren tegen de intensieve veehouderij en het voorkomen van achteruitgang van de natuur. Deze argumenten spelen veel minder in de middengroep en bij de mensen die moeilijker kunnen rondkomen. Gezondheid of respect voor dieren als argument verschilt niet tussen de inkomensgroepen. Hetzelfde patroon zien we bij redenen om te besparen op energiegebruik: mensen die makkelijk kunnen rondkomen geven vaker een reden aan die samenhangt met duurzaamheidsstreven en minder vaak een financieel argument. Het omgekeerde geldt voor mensen die moeilijk rond kunnen komen. Sociale normen of sociale druk speelt bij alle inkomensgroepen veel minder.

6.5.2 Samenhang met sociaal-economische en demografische kenmerken

In deze paragraaf beschrijven we beknopt de samenhang van klimaatgerelateerde opvattingen en duurzaam gedrag met de overige achtergrondkenmerken, namelijk leeftijd, geslacht, opleiding, en stedelijkheid. De beschreven groepsverschillen zijn gecorrigeerd voor verschillen in (de andere) sociaal-demografische kenmerken en religie (zie bijlage A.6.3 voor een uitgebreidere toelichting en de volledige modelresultaten). De verschillen in klimaatgerelateerde opvattingen en gedrag tussen leeftijdsgroepen zijn weergegeven in figuur A.6.6. Over het algemeen zien we dat ouderen het meest pro-milieu zijn, zowel in hun opvattingen als in hun gedrag. Ouderen maken zich ook de minste zorgen om de impact van klimaatmaatregelen op hun leven (hogere kosten, anders moeten leven). Ze zien – evenals jongeren – het klimaatbeleid vaker als rechtvaardig dan de middelste leeftijdsgroepen. Wellicht kunnen zij, vanwege het grotere belang dat zij hechten aan het tegengaan van klimaatverandering, negatieve gevolgen van dergelijk beleid voor hun eigen leven makkelijker accepteren.

Net als ouderen zijn ook jongeren relatief bezorgd over de gevolgen van klimaatverandering en zien zij klimaatverandering als een urgent probleem; in de middelste leeftijdsgroepen is dit minder het geval. Jongeren zijn iets optimistischer over het aanpakken van klimaatproblemen; zij denken iets vaker dan ouderen dat de mens klimaatverandering kan tegengaan. Tegelijkertijd denken zij minder vaak dat zij zelf kunnen bijdragen aan het tegengaan van klimaatverandering. De relatief hoge bezorgdheid en hoge waargenomen probleemurgentie onder jongeren lijken zich dan ook niet te vertalen in duurzamer gedrag.

Consistent met het literatuuronderzoek zien we vrouwen anders tegen het klimaat aankijken dan mannen. Zij hebben een hoger probleembesef, zijn er vaker van overtuigd dat de mens klimaatverandering kan tegengaan en dat hun eigen handelen aan dit doel kan bijdragen. In lijn met deze opvattingen gedragen zij zich gemiddeld ook iets duurzamer op de vijf leefterreinen.

Veel van de opvattingen over milieu en klimaat hangen positief samen met opleidingsrichting (zie figuur A.6.6). In vergelijking met mensen die havo, vwo, mbo, hbo of wo hebben afgerond, zijn mensen die alleen de basisschool of het vmbo afronden minder overtuigd van het bestaan van klimaatverandering, minder bezorgd over de gevolgen hiervan en zien zij klimaatverandering als een minder urgent probleem. In lijn met het literatuuronderzoek is de waargenomen urgentie het hoogst onder hbo- en wo-opgeleiden, die ook vaker aangeven dat andere mensen in hun sociale omgeving zich duurzaam proberen te gedragen en de hoogste waargenomen uitkomst- en zelfeffectiviteit hebben. De groepen lijken echter nauwelijks van elkaar te verschillen als het gaat om de mate waarin zij zich duurzaam gedragen. Hbo- en wo-opgeleiden maken zich tot slot de minste zorgen om de impact van klimaatmaatregelen op hun eigen leven.

Mensen die in meer (vs. minder) stedelijke gebieden wonen, scoren hoger op probleembesef. Zij zijn er meer van overtuigd dat klimaatverandering plaatsvindt, zijn bezorgder en zien klimaatverandering als een belangrijker probleem. Ook scoren mensen in meer stedelijke gebieden hoger op duurzaam gedrag.

6.6 Belang van religie voor leefstijl en matigheid: zelfrapportage

Uit de analyses in de vorige paragrafen blijkt dat verschillen in houding en gedrag ten aanzien van klimaat tussen mensen sterk samenhangen met verschillen in sociaal-economische en demografische kenmerken, maar ook met verschillen in persoonlijke waarden. Daarnaast geldt – voor religieuzen – dat de inhoud van hun geloof ertoe doet. In deze paragraaf willen we dit inzicht confronteren met de invloed van geloof voor duurzaamheidsafwegingen op basis van zelfrapportage (zie tabel 6.7 en tabel A.6.27 in de bijlagen). Dan gaat het om bewustzijn van de invloed van geloofsopvattingen voor richting en sturing van gedrag en afwegingen.

Tabel 6.7 Samenhang geloof en gedrag op basis van zelfrapportage: reacties op drie stellingen over vlees eten, een gematigde leefstijl en gebed, en de invloed van religie daarop, 2023 (n = 1401, in procenten)^{a,b}

	religie ^c						christelijke denominatie ^d						
	totaal	RGR	RK	PR	IS	AN	RK	PKN	ORT	BPE	BEV	AN	CH
De keuze om wel of niet vlees te eten staat los van het geloof.													
mee oneens	10	10 ¹	8 ¹	10 ¹	13 ¹	24 ¹	8 ¹	8 ¹	19 ²	7 ¹	5 ¹	12 ²	9
neutraal	18	15 ¹	16 ¹	16 ¹	29 ¹	29 ¹	16 ¹	16 ¹	20 ¹	13 ¹	18 ¹	15 ¹	16
mee eens	73	75 ²	75 ²	74 ²	58 ^{1,2}	47 ¹	75 ²	76 ²	62 ¹	80 ²	77 ²	73 ^{1,2}	75
Het geloof stimuleert mij tot een meer gematigde leefstijl.													
mee oneens	27	29 ³	38 ⁴	17 ^{1,2}	13 ¹	34 ^{2,3,4}	38 ³	19 ²	13 ^{1,2}	7 ¹	18 ^{1,2}	8 ^{1,2}	27
neutraal	27	28 ^{1,2}	31 ²	23 ¹	29 ^{1,2}	32 ^{1,2}	31 ⁴	26 ^{3,4}	15 ²	17 ^{2,3}	5 ¹	38 ⁴	27
mee eens	46	43 ²	30 ¹	60 ³	58 ³	34 ^{1,2}	30 ¹	54 ²	72 ^{3,4}	76 ⁴	77 ⁴	54 ^{2,3}	46
In mijn gebeden hebben zorgen over klimaatverandering een plaats.													
mee oneens	39	46 ²	47 ²	33 ¹	27 ¹	34 ^{1,2}	47 ³	35 ²	24 ¹	33 ^{1,2}	26 ^{1,2}	38 ^{1,2,3}	40
neutraal	32	28 ^{1,2}	34 ²	28 ¹	38 ^{1,2}	34 ^{1,2}	34 ²	30 ²	16 ¹	30 ^{1,2}	31 ^{1,2}	35 ²	31
mee eens	30	26 ^{1,2}	19 ¹	39 ³	36 ^{2,3}	32 ^{1,2,3}	19 ¹	35 ^{2,3}	59 ⁴	37 ^{2,3}	44 ^{3,4}	27 ^{1,2}	29
n	1401	89	575	595	104	38	575	390	86	54	39	26	1170

a Basis = respondenten die zich tot een bepaalde religie of levensbeschouwing rekenen (n = 1401).

b Cijfers in superscripts (1, 2, enz.) geven de resultaten weer van paarsgewijze vergelijkingen van subgroepen op basis van religie en van christelijke denominatie, gecorrigeerd voor verschillen in leeftijd, geslacht, opleiding, gestandaardiseerd netto huishoudinkomen, stedelijkheid en huishoudenssamenstelling. Verschillen tussen groepen met verschillende cijfers in superscripts zijn statistisch significant ($p < 0,05$).

c RGR = religieus, geen religie, RK = rooms-katholiek, PR = protestants, IS = islamitisch, AN = andere religie.

d RK = rooms-katholiek, PKN = Protestantse Kerk in Nederland, ORT = orthodox-gereformeerd, BPE = baptisten-, pinkster- en evangelische gemeenten, BEV = bevindelijk gereformeerd, AN = andere christelijke denominatie, CH = totaal van alle christelijke denominaties.

Bron: SCP/LISS (BoD'23)

Wanneer mensen die zichzelf als religieus beschouwen rechtstreeks gevraagd wordt of hun geloof hen stimuleert tot een meer gematigde leefstijl, dan antwoorden zij gemiddeld genomen bevestigend. Wel is er sprake van verschillen tussen groepen religieuzen. Dit effect van religie wordt vooral gedragen door protestanten (met name orthodox- en bevindelijk gereformeerden en leden van evangelische

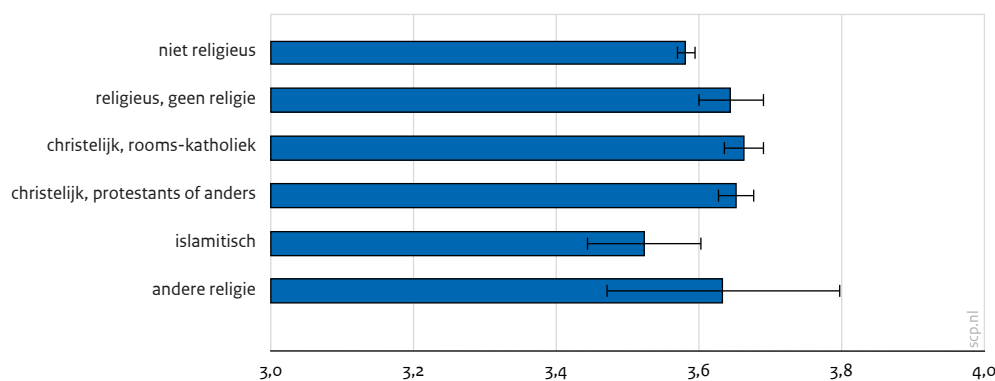
gemeenten) en moslims.³⁵ Rooms-katholieken en mensen met een andere religie (jodendom, hindoeïsme of boeddhisme) geven gemiddeld genomen juist aan dat hun geloof hen niet stimuleert tot een gematigde leefstijl.³⁶ Gevraagd naar de betekenis van het geloof voor de keuze op een concreet terrein – om wel of niet vlees te eten – dan wordt deze keuze gemiddeld genomen niet (bewust) ingegeven door het geloof. Dit geldt voor alle onderscheiden groepen.

Gemiddeld genomen krijgen zorgen om klimaatverandering geen plek in gebed. Alleen orthodox- en bevindelijk gereformeerden geven aan dat zorgen om klimaatverandering hen terugkomen in gebed; voor de anderen groepen is dat niet aan de orde.

6.7 Veranderbereidheid en de betekenis van religie

Een volgende belangrijke vraag is of de bereidheid om zich in de toekomst duurzamer te gaan gedragen samenhangt met religie en geloofsovertuigingen. In hoeverre is er sprake van verschillen tussen a) rooms-katholieke en protestantse christenen, b) christenen, aanhangers van andere religies en mensen zonder religieuze overtuiging, en c) mensen van verschillende christelijke denominaties? Om hier inzicht in te krijgen, zijn *multilevel* regressiemodellen geschat met de veranderbereidheid als afhankelijke variabele en religie (of denominatie) als voorspeller. Net als in de voorgaande analyses zijn de modellen geschat zonder en met sociaal-demografische kenmerken (leeftijd, geslacht, opleiding, gestandaardiseerd netto huishoudinkomen, stedelijkheid en huishoudenssamenstelling) als controlevariabelen. De modelresultaten zijn te vinden in bijlage A.6.2.

Figuur 6.3 Samenhanging tussen veranderbereidheid en religie, 2023 (n = 3342, in modelgebaseerde gemiddelden)^{a,b,c}



a Basis = alle respondenten (n = 3342). Niet religieus: n = 2131, religieus, geen religie: n = 183, christelijk, rooms-katholiek: n = 438, christelijk, protestants of anders (n = 462), islamitisch: n = 95, andere religie: n = 33.

b Modelgebaseerde gemiddelden met foutbalken (een standaardfout boven en onder het gemiddelde).

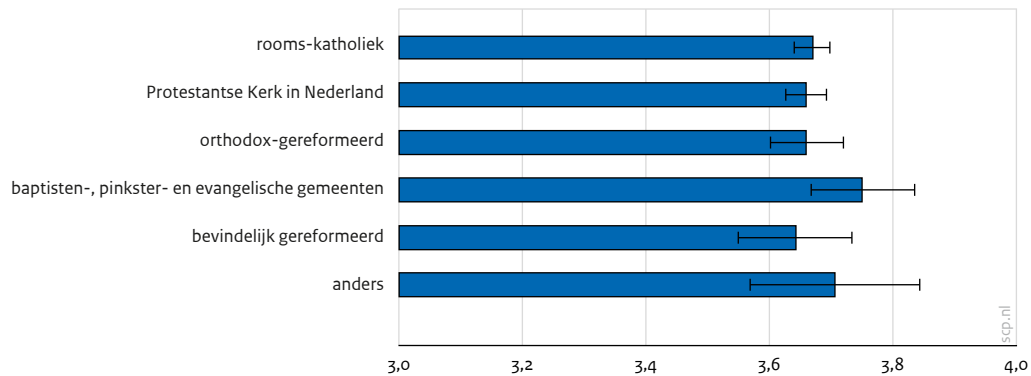
c In dit model zijn leeftijd, geslacht, opleiding, gestandaardiseerd netto huishoudinkomen, stedelijkheid en huishoudenssamenstelling meegenomen als controlevariabelen.

Bron: SCP/LISS (BoD'23)

³⁵ Hun gemiddelden liggen hoger dan 4 (neutraal). En voor een aantal groepen hoger dan 5 (een beetje eens).

³⁶ Hun gemiddelden liggen lager dan 4 (neutraal).

Figuur 6.4 Samenhang tussen veranderbereidheid en christelijke denominatie (n = 900, modelgebaseerde gemiddelden)^{a,b,c}



a Basis = respondenten van een christelijke denominatie (n = 900): Rooms-katholiek: n = 43, protestants (PKN, of niet nader gespecificeerd): n = 287, orthodox-gereformeerd: n = 72, baptisten-, pinkster- en evangelische gemeenten en internationale christelijke kerken: n = 48, bevindelijk gereformeerd: n = 34, anders: n = 20.

b Modelgebaseerde gemiddelden met foutbalken (een standaardfout boven en onder het gemiddelde). Gecorrigeerd voor verschillen in sociaal-demografische kenmerken.

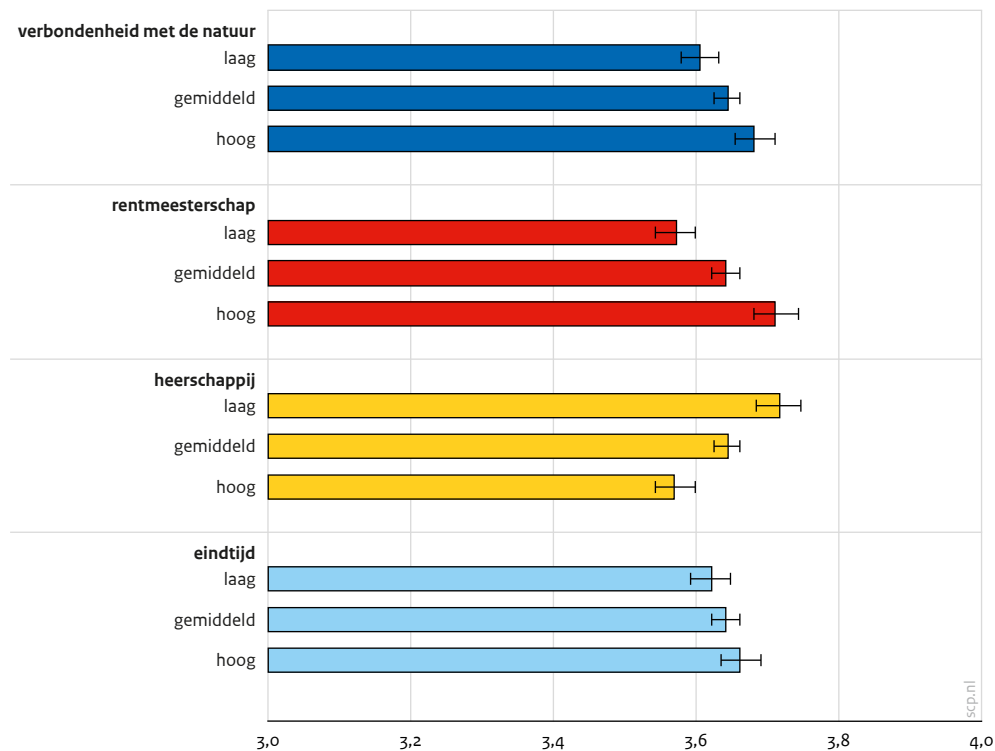
c In dit model zijn leeftijd, geslacht, opleiding, gestandaardiseerd netto huishoudinkomen, stedelijkheid en huishoudensamenstelling meegenomen als controlevariabelen.

Bron: SCP/LISS (BoD'23)

Uit de resultaten blijkt geen verschil in veranderbereid tussen rooms-katholieke en protestantse christenen (zie figuur 6.3 en 6.4). Mensen zonder religieuze overtuiging hebben een significant lagere veranderbereidheid dan christenen, ook na controle voor verschillen in sociaal-demografische kenmerken. Moslims hebben eveneens een lagere veranderbereidheid dan christenen, maar dit verschil verdwijnt wanneer we rekening houden met verschillen in sociaal-demografische kenmerken. Verder inzoomend op protestants-christelijke denominaties zien we geen significante verschillen in veranderbereidheid tussen PKN'ers, orthodox-gereformeerden, bevindelijk gereformeerden en leden van baptisten-, pinkster- en evangelische gemeenten en internationale christelijke kerken (zie figuur 6.4).

Ook zijn er verbanden tussen geloofsopvattingen en veranderbereidheid, in de voorspelde richting (zie figuur 6.5). Mensen die de mens sterker als rentmeester van de natuur zien, zijn meer bereid om zich in de toekomst duurzamer te gaan gedragen. Mensen die de mens sterker als heerser over de natuur zien, zijn juist minder bereid (zie figuur 6.9). Daarnaast zien we een marginaal significant positief verband tussen de geloofsopvatting dat mens en natuur intrinsiek verbonden zijn en de veranderbereidheid. De veranderbereidheid hangt niet significant samen met de mate waarin mensen een verband leggen tussen klimaatverandering en de eindtijd.

Figuur 6.5 Samenhang tussen veranderbereidheid en geloofsopvattingen, 2023 (n = 1097, schaal 1-6)^{a,b,c,d}

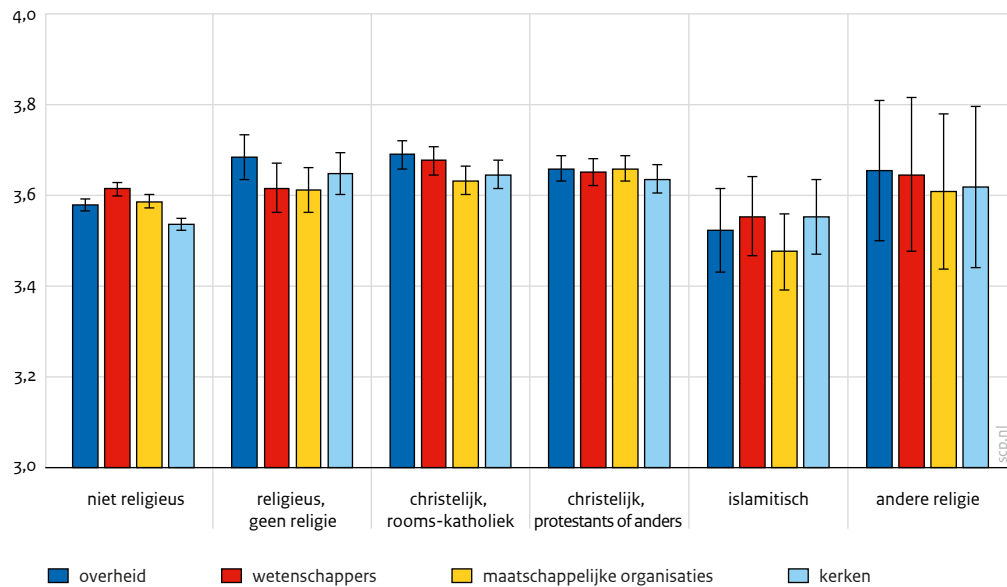


- a Basis = respondenten die zichzelf tot een bepaalde religie of levensbeschouwing rekenen (n = 1097).
- b Modelgebaseerde gemiddelden met foutbalken (een standaardfout boven en onder het gemiddelde).
- c Laag = 1 standaarddeviatie onder de gemiddelde score op de geloofsopvatting, hoog = 1 standaarddeviatie boven de gemiddelde score op de geloofsopvatting.
- d In dit model zijn leeftijd, geslacht, opleiding, gestandaardiseerd netto huishoudinkomen, stedelijkheid en huishoudenssamenstelling meegenomen als controlevariabelen.

Bron: SCP/LISS (BoD'23)

Uit een vervolganalyse blijkt dat er significante verschillen bestaan tussen mensen met en zonder religieuze overtuiging, en tussen rooms-katholieke en protestantse christenen en aanhangers van andere religies in hoe zij reageren op a) welke organisatie de oproep tot gedragsverandering doet (figuur 6.6), en b) wat mensen in de sociale omgeving vinden van het duurzame gedrag (figuur 6.7; zie bijlage A.6.2 voor de modelresultaten). Zo zijn mensen zonder religieuze overtuiging het meest geneigd hun gedrag te veranderen wanneer een oproep hiertoe gedaan wordt door wetenschappers en het minst wanneer kerken dat doen, al zijn de verschillen in absolute zin zeer klein (zie figuur 6.6). Rooms-katholieken en mensen met een religieuze overtuiging die geen (geïnstitutionaliseerde) religie aanhangen lijken iets meer geneigd hun gedrag aan te passen wanneer de overheid deze oproep doet dan wanneer maatschappelijke organisaties deze oproep doen; wetenschappers en kerken zitten tussen de overheid en maatschappelijke organisaties in.

Figuur 6.6 Effect van type organisatie die oproep tot gedragsverandering doet op veranderbereidheid, naar religie, 2023 (n = 3342, schaal 1-6)^{a,b}



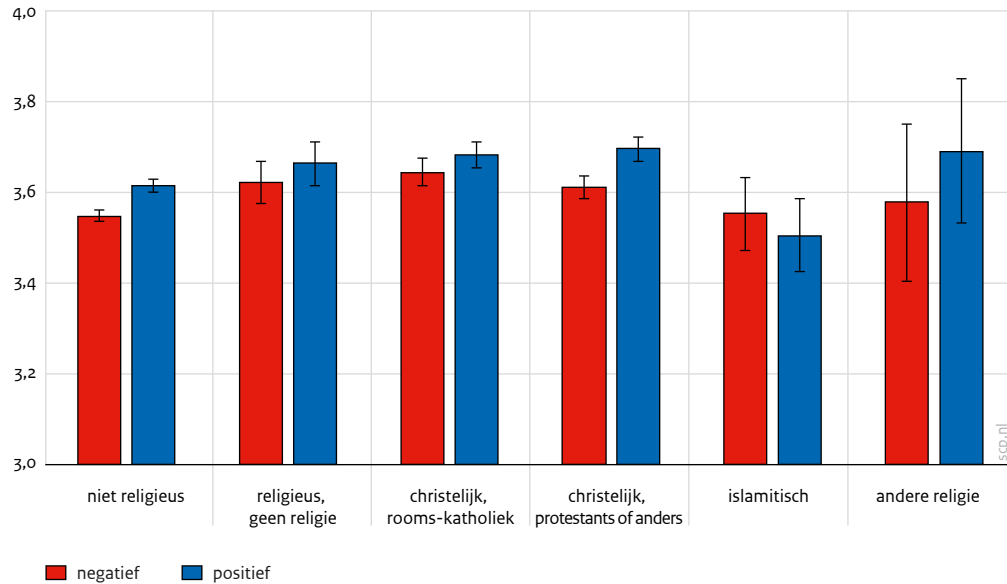
a Basis = alle respondenten (n = 3342).

b Modelgebaseerde gemiddelden met foutbalken (een standaardfout boven en onder het gemiddelde).

Bron: SCP/LISS (BoD'23)

Ook zijn er kleine verschillen in de mate waarin mensen met verschillende religieuze overtuigingen de houding van mensen in hun sociale omgeving laten meewegen in hun beslissingen om hun gedrag al dan niet te veranderen. De resultaten, weergegeven in figuur 6.7, suggereren dat protestantse christenen en mensen zonder religieuze overtuiging iets meer rekening houden met wat de sociale omgeving van het duurzame gedrag vindt dan andere groepen.

Figuur 6.7 Veranderbereidheid sociale omgeving ten opzichte van duurzaam gedrag, naar religie, 2023 (n = 3342, schaal 1-6)^{a,b}



a Basis = alle respondenten (n = 3342).

b Modelgebaseerde gemiddelden met foutbalken (een standaardfout boven en onder het gemiddelde).

Bron: SCP/LISS (BoD'23)

6.8 Conclusie

Geloofsopvattingen en persoonlijke waarden doen ertoe

De geloofsopvattingen die mensen hebben ten aanzien van de relatie tussen mens en natuur beïnvloeden de doelen die ze nastreven in het leven (persoonlijke waarden) en andersom. Daarbij hangen de geloofs-overtuiging dat mens en natuur intrinsiek met elkaar verbonden zijn en biosferische waarden het sterkst met elkaar samen. De resultaten suggereren dat geloofsopvattingen en persoonlijke waarden zowel directe invloeden hebben op klimaatgerelateerde opvattingen en gedrag, als invloeden via elkaar, en dat de (unieke) invloeden van geloofsopvattingen en persoonlijke waarden van vergelijkbare sterkte zijn.

Gelovigen met een sterkere opvatting van de mens als rentmeester van de natuur hebben een hogere mate van probleembesef en een hogere waargenomen uitkomst- en zelfeffectiviteit. Ze geven vaker aan zich duurzamer te gedragen en zijn minder bezorgd over klimaatmaatregelen. Voor gelovigen die de mens sterker als heerser over de natuur beschouwen, geldt juist het tegenovergestelde. Verder hebben gelovigen die mens en natuur als inherent verbonden zien, net als gelovigen die de mens als rentmeester zien, meer probleembesef en een hogere waargenomen zelfeffectiviteit. Deze geloofsopvatting (van mens en natuur verbonden) hangt echter niet samen met duurzamer gedrag. Tot slot zagen we, in tegenstelling tot de verwachting, dat probleembesef en waargenomen zelfeffectiviteit toenemen naarmate mensen een duidelijker verband leggen tussen klimaatverandering en de eindtijd.

Deze geloofsopvattingen zijn niet direct te koppelen aan specifieke religieuze groepen, maar komen verspreid voor. Dit maakt dat we een zwakke samenhang zien tussen houding en gedrag ten aanzien van klimaat en de specifieke religieuze groepen, maar wel een sterke samenhang tussen houding en gedrag, en de inhoud van het geloof. Dat geloof sturing geeft aan leefstijl wordt door een deel van de religieuze

mensen ook bewust zo beleefd. Dit geldt gemiddeld genomen wel voor moslims, protestanten en religieuzen zonder institutionele religie, maar juist niet voor rooms-katholieken en mensen met een andere religie.

Deze invloed vindt ook langs de lijn van het onbewuste plaats. Dit hebben we naar voren gehaald via vignettenonderzoek. Of het nu gaat om het risico op natuurrampen, om beleid of de sociale omgeving: religieus zijn maakt gevoeliger voor de invloed van deze factoren op (gedrags)afwegingen die raken aan klimaat. Mensen zonder religieuze overtuiging lijken minder bereid hun leefstijl aan te passen en lijken minder gevoelig voor deze invloeden dan protestanten, rooms-katholieken of moslims. Opnieuw zien we dat het vooral de inhoud van het geloof is dat verschil maakt in veranderbereidheid. Mensen zonder religieuze overtuiging lijken wel gevoeliger voor oproepen van wetenschappers. Voor rooms-katholieken geldt dit juist voor oproepen van de overheid en voor protestanten voor wat hun sociale omgeving van duurzaam gedrag vindt.

Intenties versus gedrag bij religieuze en niet-religieuze mensen

Duurzame opvattingen impliceren nog geen duurzaam gedrag. Er is sprake van een *intention-behaviour gap*, in de context van duurzaamheid ook wel *green gap* genoemd. Dat wil zeggen dat de overtuiging dat klimaatverandering bestaat en dat men kan bijdragen aan het tegengaan ervan zich lang niet altijd vertaalt naar duurzaam gedrag (zie bv. Gleim en Lawson 2014). Binnen sommige groepen gaan meer probleembesef, een hogere waargenomen zelfeffectiviteit en meer duurzaam gedrag samen. Het gaat hierbij om ouderen (vs. jongeren), vrouwen (vs. mannen) en mensen die in meer (vs. minder) stedelijke gebieden wonen.³⁷ In andere groepen zien we geen (sterke) relatie tussen opvattingen en gedrag. Zo lijken jongeren zich, net als ouderen, wel zorgen te maken over klimaatverandering, maar hebben zij minder het gevoel zelf iets te kunnen doen tegen klimaatverandering en gedragen zij zich ook minder duurzaam. Vergelijkbaar hiermee hebben hbo- en wo-opgeleiden, vergeleken met mensen met een andere opleiding, weliswaar meer probleembesef en (wel) een hogere waargenomen zelfeffectiviteit, maar vertaalt dit zich nauwelijks in duurzamer gedrag. Binnen inkomensgroepen zien we zelfs een negatieve relatie tussen opvattingen en gedrag: een lager inkomen of meer moeite met rondkomen gaat over het algemeen samen met minder probleembesef en een lagere waargenomen zelfeffectiviteit, maar tegelijkertijd ook met duurzamer gedrag. Dit gedrag wordt vooral ingegeven door motieven van financiële aard. Opvallend is tot slot dat de groepen die zich nu al vaker duurzaam gedragen, namelijk ouderen, vrouwen, mensen met lage tot gemiddelde inkomens en mensen die in steden wonen, over het algemeen ook eerder bereid zijn hun gedrag te veranderen.

³⁷ Zie de figuren A.6.4 tot en met A.6.9 in de bijlagen, waarin deze informatie is samengevat.

Literatuur

- Abumoghli, I. (2023). The Role of Religions, Values, Ethics, and Spiritual Responsibility in Environmental Governance and Achieving the Sustainable Development Agenda. In: *Religion and Development*, jg. 1, p. 1-11.
- Ajzen, I. (1991). The theory of planned behavior. In: *Organizational behavior and human decision processes*, jg. 50, nr. 2, p. 179-211.
- Arbuckle, M.B. en D.M. Konisky (2015). The role of religion in environmental attitudes. In: *Social Science Quarterly*, jg. 96, nr. 5, p. 1244-1263.
- Arli, D., P. van Esch en Y. Cui (2023). Who cares more about the environment, those with an intrinsic, an extrinsic, a quest, or an atheistic religious orientation? Investigating the effect of religious ad appeals on attitudes toward the environment. In: *Journal of Business Ethics*, jg. 185, nr. 2, p. 427-448.
- Armstrong, K. (2022). *De heilige natuur: Hoe we de relatie met onze natuurlijke omgeving kunnen herstellen*. Amsterdam: Het Getij, Querido Facto.
- Ateş, H. (2020). Merging theory of planned behavior and value identity personal norm model to explain pro-environmental behaviors. In: *Sustainable Production and Consumption*, jg. 24, p. 169-180.
- Bamberg, S. en G. Möser (2007). Twenty years after Hines, Hungerford, and Tomera: A new meta-analysis of psycho-social determinants of pro-environmental behaviour. In: *Journal of Environmental Psychology*, jg. 27, nr.1, p. 14-25.
- Barker, D.C. en D.H. Bearce (2013). End-times theology, the shadow of the future, and public resistance to addressing global climate change. In: *Political Research Quarterly*, jg. 66, nr. 2, p. 267-279.
- Belk, R. (1988). Possessions and the extended self. In: *Journal of Consumer Research*, jg. 15, nr. 2, p. 139-168.
- Bernaer, T. en L.F. McGrath (2016). Simple reframing unlikely to boost Public Support for Climate Policy. In: *Nature Climate Change*, jg. 6, nr. 7, p. 680-683.
- Bigliardi, B., D. Campisi, G. Ferraro, S. Filippelli, F. Galati en A. Petroni (2020). The intention to purchase recycled products: Towards an integrative theoretical framework. In: *Sustainability*, jg. 12, nr. 22, p. 1-20.
- Bockarjova, M. en L. Steg (2014). Can Protection Motivation Theory predict pro-environmental behavior? Explaining the adoption of electric vehicles in the Netherlands. In: *Global Environmental Change*, jg. 28, p. 276-288.
- Bommel, M. van, J.W. van Prooijen, H. Elffers en P.A. van Lange (2012). Be aware to care: Public self-awareness leads to a reversal of the bystander effect. In: *Journal of Experimental Social Psychology*, jg. 48, nr. 4, p. 926-930.
- Boyd, H.H. (1999). Christianity and the environment in the American public. In: *Journal for the Scientific Study of Religion*, p. 36-44.
- CBS (2023). *Klimaatverandering en energietransitie. Opvattingen en gedrag van Nederlanders in 2023*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Dalen, H. van en K. Henkens (2019). Het veranderde klimaat over klimaatverandering. In: *Demos: bulletin over bevolking en samenleving*, jg. 35, nr. 4, p. 1-4.
- Darley, J.M. en B. Latané (1968). Group Inhibition of Bystander Intervention in Emergencies. In: *Journal of Personality and Social Psychology*, jg. 10, nr. 3, p. 215-221.
- Devine-Wright, P. (2013). Think global, act local? The relevance of place attachments and place identities in a climate changed world. In: *Global Environmental Change*, jg. 23, nr.1, p. 61-69.
- Dominicis, S. de, P.W. Schultz en M. Bonaiuto (2017). Protecting the environment for self-interested reasons: Altruism is not the only pathway to sustainability. In: *Frontiers in Psychology*, jg. 8, art. 1065.
- Fawaka Nederland (2017). *Inclusieve Duurzaamheid: Een Verkenning naar Duurzaam Gedrag bij Nederlanders met en zonder Migratieachtergrond*. Amsterdam: Fawaka Nederland.
- Geurkink, B. en E. Miltenburg (2023). *Somber over de samenleving? Een studie naar verschillen in maatschappelijk onbehagen in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Gifford, R. en A. Nilsson (2014). Personal and social factors that influence pro environmental concern and behaviour: A review. In: *International Journal of Psychology*, jg. 49, nr. 3, p. 141-157.
- Gkargkavouzi, A., G. Halkos en S. Matsiori (2019). Environmental behavior in a private-sphere context: Integrating theories of planned behavior and value belief norm, self-identity and habit. In: *Resources, Conservation and Recycling*, jg. 148, p. 145-156.

- Gleim, M. en S. J. Lawson (2014). Spanning the gap: an examination of the factors leading to the green gap. In: *Journal of Consumer Marketing*, jg. 31, nr. 6/7, p. 503-514.
- Hansla, A., A. Gamble, A. Juliusson, T. Gärling (2008). The relationships between awareness of consequences, environmental concern, and value orientations. In: *Journal of Environmental Psychology*, jg. 28, nr.1, p. 1-9.
- Hayes, B.C. en M. Marangudakis (2000). Religion and environmental issues within Anglo-American democracies. In: *Review of Religious Research*, jg. 42, nr. 2, p. 159-174.
- Hense, E., T. Bernts en J. Kregting (2019). *Groene activiteiten: Een impuls voor parochies en samenleving*. Nijmegen: Radboud Universiteit.
- I&O Research (2022). *Christenen en klimaat. Opinieonderzoek I&O Research i.o.v. Nederlands Dagblad en Groene Kerken*. Amsterdam: I&O.
- IPCC (2022). *Climate Change 2022: Impacts, Adaptation and Vulnerability. Contribution of Working Group II to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*. Cambridge/New York: Cambridge University Press.
- IPCC (2023). *Climate Change 2023: Synthesis Report, Summary for Policymakers*. Cambridge/New York: Cambridge University Press.
- Johnson, E.W. en P. Schwadel (2019). It is not a cohort thing: interrogating the relationship between age, cohort, and support for the environment. In: *Environment and Behavior*, jg. 51, nr. 7, p. 879-901.
- Johnson, K.A., R.L. Liu, E.A. Minton, D.E. Bartholomew, M. Peterson, A.B. Cohen en J. Kees (2017). US citizens' representations of God and support for sustainability policies. In: *Journal of Public Policy & Marketing*, jg. 36, nr. 2, p. 362-378.
- Jones, R.E. en R.E. Dunlap (1992). The social bases of environmental concern: Have they changed over time? In: *Rural Sociology*, jg. 57, nr. 1, p. 28-47.
- Kalamas, M., M. Cleveland en M. Laroche (2014). Pro-environmental behaviors for thee but not for me: Green giants, green Gods, and external environmental locus of control. In: *Journal of Business Research*, jg. 67, nr. 2, p. 12-22.
- Kim, Y.G., E. Woo en J. Nam (2018). Sharing economy perspective on an integrative framework of the NAM and TPB. In: *International Journal of Hospitality Management*, jg. 72, p. 109-117.
- Kloosterman, R., M. Akkermans C. Reep, M. Wingen, H. Molnár-In 't Veld en J. van Beuningen (2021). *Klimaatverandering en energietransitie: opvattingen en gedrag van Nederlanders in 2020*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Kluizenaar, Y. de en P. Flore (2021). *Klimaataanpak: Toekomstbepalende keuzes voor onze samenleving*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- KNMI (2023). *VN-klimaatpanel IPCC: Aanpak klimaatverandering en beperken gevolgen urgenter dan ooit*. Geraadpleegd 20 februari 2024 via www.knmi.nl/over-het-knmi/nieuws/vn-klimaatpanel-ipcc-aanpak-klimaatverandering-en-beperken-gevolgen-urgenter-dan-ooit.
- Kollmuss, A. en J. Agyeman (2002). Mind the Gap: Why do people act environmentally and what are the barriers to pro-environmental behavior? In: *Environmental Education Research*, jg. 8, nr. 3, p. 239-260.
- Konisky, D.M. (2018). The greening of Christianity? A study of environmental attitudes over time. In: *Environmental Politics*, jg. 27, nr. 2, p. 267-291.
- Leary, R.B., E.A. Minton en J.D. Mittelstaedt (2016). Thou shall not? The influence of religion on beliefs of stewardship and dominion, sustainable behaviors, and marketing systems. In: *Journal of Macromarketing*, jg. 36, nr. 4, p. 457-470.
- Levine, M. en S. Crowther (2008). The responsive bystander: How social group membership and group size can encourage as well as inhibit bystander intervention. In: *Journal of Personality and Social Psychology*, jg. 95, nr. 6, p. 1429-1439.
- Lindenberg, S. en L. Steg (2007). Normative, gain and hedonic goal frames guiding environmental behavior. *Journal of Social Issues*, jg. 63, nr. 1, p. 117-137.
- Lorenzini, J., G.A. Monsch en J. Rosset (2021). Challenging climate strikers' youthfulness: The evolution of the generational gap in environmental attitudes since 1999. In: *Frontiers in political science*, jg. 3, p. 1-12.
- Meneau, L.K. en J. Moorthy (2022). Struggling to make ends meet: can consumer financial behaviors improve? In: *International Journal of Bank Marketing*, jg. 40, nr. 2, p. 263-296.
- Middelkoop, M. van, S. van Polen, R. Holtkamp en F. Bonnerman (2018). *Metten met twee maten. Een studie naar de betaalbaarheid van de energierekening van huishoudens*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.

- Milfont, T.L. en C.G. Sibley (2016). Empathic and social dominance orientations help explain gender differences in environmentalism: A one-year Bayesian mediation analysis. In: *Personality and individual differences*, jg. 90, p. 85-88.
- Milieu Centraal (z.d.). *Klimaatklappers*. Geraadpleegd 20 februari 2024 via www.milieucentraal.nl/klimaat-en-aarde/klimaatverandering/klimaatklappers.
- Milieu Centraal (2023). *Factsheet CO₂-voetafdruk huishoudens*. Geraadpleegd 20 februari 2024 via www.milieucentraal.nl/media/tqojovzu/factsheet-co2-voetafdruk-huishoudens.pdf.
- Minton, E.A., L.R. Kahle en C.H. Kim (2015). Religion and motives for sustainable behaviors: A cross-cultural comparison and contrast. In: *Journal of Business Research*, jg. 68, nr. 9, p. 1937-1944.
- Minton, E.A., H.J. Xie, E. Gurel Atay en L.R. Kahle (2018). Greening up because of god: The relations among religion, sustainable consumption and subjective well being. In: *International Journal of Consumer Studies*, jg. 42, nr. 6, p. 655-663.
- Morrison, M., R. Duncan en K. Parton (2015). Religion does matter for climate change attitudes and behavior. In: *PLOS One*, jg. 10, nr. 8, art. e0134868.
- Motivaction (2019). *Duurzaamheid in Nederland: Houding, beleving en gedrag van verschillende doelgroepen. Onderzoek in opdracht van de Raad voor de leefomgeving en Infrastructuur*. Den Haag: Ministerie van Economische Zaken en Klimaat.
- Motivaction (2023). *Flitspeiling jongeren over klimaat*. Den Haag: Ministerie van Economische Zaken en Klimaat.
- Orellano, A., C. Valor en E. Chuvieco (2020). The influence of religion on sustainable consumption: A systematic review and future research agenda. In: *Sustainability*, jg. 12, nr. 19, p. 1-21.
- PBL (2023). *Klimaat- en Energieverkenning 2023. Ramingen van broeikasgasemissies, hernieuwbare energie en energiebesparing op hoofdlijnen*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- Poortinga, W., L. Whitmarsh, L. Steg, G. Böhm en S. Fisher (2019). Climate change perceptions and their individual-level determinants: A cross-European analysis. In: *Global environmental change*, jg. 55, p. 25-35.
- Raad van Kerken in Nederland (1988). *Een verbond voor het leven: een geloofsbrief over gerechtigheid, vrede en heilheid van de schepping*. Amersfoort: De Horstink.
- Rijksoverheid (2024). *Klimaatbeleid*. Geraadpleegd 21 maart 2024 via www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/klimaatverandering/klimaatbeleid.
- Rogers, R. W. (1983). Cognitive and physiological processes in fear appeals and attitude change: A revised theory of protection motivation. In: *Social psychology: A source book*, p. 153-176.
- Sachdeva, S. (2016). Religious identity, beliefs, and views about climate change. In: *Oxford research encyclopedia of climate science* (doi.org/10.1093/acrefore/9780190228620.013.335).
- Scholte, S., Y. de Kluizenaar, T. de Wilde, A. Steenbekkers, C. Carabain (2020). *Op weg naar aardgasvrij wonen. De energietransitie vanuit burgerperspectief*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Schwartz, S.H. (1977). Normative Influences on Altruism. In: *Advances in Experimental Social Psychology*, jg. 10, p. 221-279.
- Shin, F. en J.L. Preston (2021). Green as the gospel: The power of stewardship messages to improve climate change attitudes. In: *Psychology of Religion and Spirituality*, jg. 13, nr. 4, p. 437-447.
- Steenjtes, K., H. te Molder en P. Hooimeijer (2018). Turning Crisis into Opportunity; Navigating and Negotiating towards an energy-sustainable future. In: *Areo*, jg. 50, nr. 1, p. 97-104.
- Steg, L., en J. de Groot (2010). Explaining prosocial intentions: Testing causal relationships in the norm activation model. In: *British Journal of Social Psychology*, jg. 49, nr. 4, p. 725-743.
- Steg, L. en A. Nordlund (2018). Theories to explain environmental behaviour. In: L. Steg en J.I.M. de Groot (red.), *Environmental Psychology: an introduction* (p. 217-227). Oxford: Wiley.
- Steg, L. en C. Vlek (2009). Encouraging pro-environmental behaviour: An integrative review and research agenda. In: *Journal of Environmental Psychology*, jg. 29, nr. 3, p. 309-317.
- Stern, P.C. (2000). New environmental theories: toward a coherent theory of environmentally significant behavior. In: *Journal of Social Issues*, jg. 56, nr. 3, p. 407-424.
- Tarakeshwar, N., A.B. Swank, K.I. Pargament en A. Mahoney (2001). The sanctification of nature and theological conservatism: A study of opposing religious correlates of environmentalism. In: *Review of Religious Research*, p. 387-404.
- Taylor, A.L., S. Dessai en W.B. de Bruin (2014). Public perception of climate risk and adaptation in the UK: A review of the literature. In: *Climate Risk Management*, jg. 4, p. 1-16.
- TK (2021/2022). *Kabinetsinzet burgerfora bij klimaat- en energiebeleid*. Brief van de minister voor Klimaat en Energie van 4 juli 2022. Tweede Kamer, vergaderjaar 2021/2022, 32813, nr. 1084.

- TK (2022/2023). *Appreciatie resultaten gedragsscan beleidsprogramma Klimaat*. Brief van 11 november 2022 van de minister voor Economische Zaken en Klimaat aan Tweede Kamer. Tweede Kamer, vergaderjaar 2022/2023, 32813, nr. 1117.
- Tyler, T.R. (2006). Psychological Perspectives on Legitimacy and Legitimation. In: *Annual Review of Psychology*, jg. 57, p. 375-400.
- White, L. (1967). The historical roots of our ecologic crisis. In: *Science*, jg. 155, p. 1203-1207.
- Witt, S. de en H. Schmeets (2018). *Milieu en duurzame energie: Opvattingen en gedrag*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- WRR (2023). *Rechtvaardigheid in klimaatbeleid. Over de verdeling van klimaatkosten*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- WUR (z.d.). *Dossier Vleesconsumptie*. Wageningen: Wageningen University & Research. Geraadpleegd 15 april 2024 via www.wur.nl/nl/dossiers/dossier/vleesconsumptie.htm.
- Xiao, C., R.E. Dunlap en D. Hong (2019). Ecological worldview as the central component of environmental concern: Clarifying the role of the NEP. In: *Society & Natural Resources*, jg. 32, nr. 1, p. 53-72.
- Zelezny, L. C., P.P. Chua en C. Aldrich (2000). New ways of thinking about environmentalism: Elaborating on gender differences in environmentalism. In: *Journal of Social Issues*, jg. 56, nr.3, p. 443-457.
- Ziel, T. van der (2021). *Groene activiteiten. Een impuls voor kerken en samenleving*. Ede: Christelijke Hogeschool Ede.

Dit is een uitgave van:

Sociaal en Cultureel Planbureau
Postbus 16164
2500 BD Den Haag
www.scp.nl
info@scp.nl

Protestantse Theologische Universiteit
De Boelelaan 1105
1081 HV Amsterdam
www.pthu.nl
communicatie@pthu.nl